

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**KÂDÎ BEYZÂVÎ'NİN ENVÂRÜ'T-TENZÎL VE ESRÂRÜ'T-TE'VÎL
ADLI TEFSİRİNDE AHİRET İNANCI**

YÜKSEK LİSANS

Hazırlayan

Ahmet KÖK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Burhaneddin KIYICI

VAN-2015

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**KÂDÎ BEYZÂVÎ'NİN ENVÂRÜ'T-TENZÎL VE ESRÂRÜ'T-TE'VÎL
ADLI TEFSİRİNDE AHİRET İNANCI**

YÜKSEK LİSANS

Hazırlayan

Ahmet KÖK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Burhaneddin KIYICI

VAN-2015

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
C. ARAŞTIRMANIN METODU.....	1
D. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	1
E. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	3
KÂDÎ BEYZÂVÎ’NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	3
1.1. KÂDÎ BEYZÂVÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ SOSYAL VE SİYÂSÎ DURUM	3
1.2. KÂDÎ BEYZÂVÎ’NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	4
1.2.1. Hayatı.....	4
1.2.2. İlmî Kişiliği.....	5
1.2.2.1. Tefsir İlmindeki Yeri.....	7
1.2.2.2. Kelâm İlmindeki Yeri.....	7
1.2.2.3. Diğer İlimlerdeki Yeri.....	10
1.2.3. Eserleri.....	10
1.2.3.1. Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl Adlı Tefsiri.....	14
İKİNCİ BÖLÜM	18
ENVÂRÜ’T-TENZÎL VE ESRÂRÜ’T-TE’VÎL ADLI TEFSİRİNDE	
AHİRET İNANCI	18
2.1. KUR’ÂN’DA AHİRET KAVRAMI.....	18
2.2. ÖLÜM HAKİKATI.....	22
2.2.1. Ölüm Hadisesi.....	22
2.2.2. Ruhun Bekâsı.....	24
2.3. KABİR (BERZAH) HAYATI.....	26
2.3.1. Kabir Suâli.....	27
2.3.2. Kabir Azabı.....	28

2.3.3. Kabir Nimetleri	29
2.4. AHİRET GERÇEĞİ.....	30
2.5. KIYAMET	31
2.5.1. Kıyametin Zamanı.....	32
2.5.2. Sûr ve Nefha.....	34
2.5.3. Kıyametin Kopması.....	35
2.6. BA’S VE NUŞÛR	36
2.7. HAŞR VE MAHŞER	37
2.7.1. Haşrin Mahiyeti.....	38
2.8. HESAP	41
2.9. MİZAN	42
2.10. SIRAT.....	43
2.11. HAVZ (KEVSER)	44
2.12. ŞEFAAT.....	45
2.13. CENNET	47
2.13.1. Cennetin Varlığı ve Yeri	49
2.13.2. Cennetin İsimleri	50
2.13.3. Cennet Nimetleri	51
2.13.3.1. Maddi Nimetler	52
2.13.3.2. Manevi Nimetler	53
2.14. ALLAH’IN GÖRÜLMESİ (RU’YETULLAH).....	54
2.15. A’RÂF.....	55
2.16. CEHENNEM.....	56
2.16.1. Cehennem Varlığı ve Yeri	58
2.16.2. Cehennem İsimleri	59
2.16.3. Cehennem Azabı	60
2.16.3.1. Maddi Azaplar.....	61
2.16.3.2. Manevi Azaplar	62
SONUÇ	64
ÖZET.....	68
KAYNAKÇA	69

ÖNSÖZ

Ahiret konusu insanın her zaman ilgi ve merakını uyandırmıştır. İnsan mahiyetini tam olarak bilemese de orada nasıl bir hayatın kendisini beklediğini öğrenmek ister. Allah (cc), Kur'an'da ahireti anlatan ayetlerde bizim anlayabileceğimiz seviyede dünya hayatından örnekler vermektedir. İnsanın dünyada ulaşmayı istediği nimetlerin daha üstün ve güzellerinin ahirette kendisi için hazırlandığını bilmesi onun için büyük bir mutluluk ve umuttur. Kur'an'da insan ahireti kazanmaya davet edilmektedir. İlahî azabın ise ne kadar büyük olduğu Kur'an'da açık bir şekilde anlatılmıştır. Kur'an'da dünyanın faniliği, çok kısa oluşu öne çıkarılarak insanın gerçek hayatının ahiret yurdu olduğu vurgulanmaktadır. Ahiret hayatı sonsuzdur ve insan yaratılış itibarıyla hep sonsuzluğu istemektedir.

“*Kâdî Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Adlı Tefsirinde Ahiret İnancı*” diye isimlendirdiğimiz bu çalışmamız bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmakta ve Kur'an'da en çok dile getirilen konulardan ahiret hayatıyla ilgili aşamaları ele almaktadır.

Çalışmanın giriş kısmında konunun ilgili olduğu alan, konunun amacı, sınırları, kaynakları, metodu üzerinde durularak bilgi verilmektedir.

Birinci bölümde, Kadî Beyzâvî'nin hayatı, ilmî seviyesi, eserleri ve çalışmamıza esas kaynak olan *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirinin yazılış gayesi ve içeriği hakkında bilgiler verilmektedir.

İkinci bölümde ise ölümle birlikte başlayan ahiret aşamaları kelimelerinin da tasnifine uygun olarak belirlenmiştir. Bu konulardan özellikle ölüm, kabir, sûr (nefhâ), kıyâmet, haşr ve mahşer, hesap ve mîzan, sırat, havz (kevser), şefaât, cennet, A'râf ve cehennem konuları üzerinde durulmuştur. Bu konuların sözlük ve İslam akaidindeki terim anlamları açıklanmış, islam âlimlerinin özellikle de kelamcılarının görüşlerine yer verilmiş ve Kâdî Beyzâvî'nin görüşleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise Kâdî Beyzâvî'nin ahiret konularıyla ilgili ulaşabildiğimiz görüş ve düşüncelerinin bir özeti yapılmıştır.

Bu çalışmada özellikle konunun tespiti ile birlikte, çalışma süresince ilgisini ve yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Burhaneddin KIYICI'ya, kelam bölümündeki hocalarıma, kaynak temininde ve her türlü konuda bana destek olan ve tezimi okuyarak değerli katkılarda bulunan araştırma görevlisi arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ahmet KÖK

Van-2015

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
b.	: bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
cc.	: Celle Celaluhu
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
MÜİFV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	: Neşr eden
ö.	: Ölüm Tarihi
ra.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
sas.	: Sallallahu aleyhi vesellem
TDK.	: Türk Dil Kurumu
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
Yay.	:Yayinevi

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kâdî Beyzâvî, İslam ilimlerinin birçok alanında eser vermiş bir âlimdir. Onun en önemli eseri tefsir alanında yazmış olduğu *Envârü 'Tenzîl ve Esrârü 't-Te'vîl* adlı eseridir. Yazıldığı dönemin ilim meclislerinde, medreselerde ders kitabı olarak okutulan ve pek az esere nasip olacak derecede üzerinde çalışma yapılan bu esere, günümüzde de ilgi ve alaka devam etmektedir. Biz de Beyzâvî'nin bu eserinde ahiret inancı ile ilgili konuları çalışmanın faydalı olacağını düşündük.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Kâdî Beyzâvî, Ehl-i Sünnet ekolünün önemli şahsiyetlerinden birisidir. Tefsirinde ele aldığı konuları bu yaklaşım içerisinde açıklamıştır. Ahiret inancıyla ilgili konulardan Allah'ın görülmesi, kabir azabının gerçekliği, şefaât vb. birçok konuda İslam âlimleri arasında farklı düşünen ve ayetleri farklı anlayarak yorumlayanlar çıkmıştır. Bu meseleler üzerindeki tartışmalar halen devam etmektedir. Çünkü Kur'an'da bu konularla ilgili ayetler yoruma açıktır ve okuyan insanların farklı anlamasından kaynaklanan tartışmalar yaşanmıştır. Çalışmamızda Beyzâvî'nin kelimelerinde ahiret inancı ile ilgili konular hakkında Kur'an-ı Kerim'de geçen ilgili ayetleri nasıl açıkladığını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

C. ARAŞTIRMANIN METODU

Çalışmamızda ahiret inancı ile ilgili konuların klasik kelimelerindeki sıralaması esas alınarak belli bir sıra takip edilmeye çalışıldı. Kur'an'da ahiret konularını anlatan ayetleri bir araya getirerek Kâdî Beyzâvî'nin bu ayetlerin geçtiği yerlerde yapmış olduğu açıklamalarını ortaya çıkarmaya ve onun düşüncesini tespit etmeye çalıştık. Ahiret inancı ile ilgili incelediğimiz her bir konuda Kâdî Beyzâvî'den önce yaşamış olan ilk dönem kelimelerinin ve çağdaşı olan müfessirlerin görüşlerinden de örnekler vererek onun ortaya koyduğu fikirlerin farklı bir yönünün olup olmadığını açıklamaya çalışacağız.

D. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız içerisinde geçen kelimelerin DİA da yapılan açıklamalarından ve Arap dili sözlüklerinden istifade ettik. Ahiret ile ilgili ayetlere meal verirken Diyanet

İşleri Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu Kur'an-ı Kerim Meali'nden yararlandık. Beyzâvî'nin görüşlerini ortaya çıkarmak için *Envârü'Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirinin Dârül-Kütübül-İlmiyye, Beyrut 2011 baskısını esas aldık. Onun tefsirini tercüme eden Abdülvehhab Öztürk'ün eserinden de ilgili ayetlerin açıklamalarında faydalandık.

Ahiret ile ilgili konuların izahında özellikle Eş'arî'nin *el-İbâne* ve *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'den; Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin *Bahrü'l-Kelâm* ve *Tabsiratü'l-Edille*'sinden; el-Cüveynî'nin *Kitâbu'l-İrşâd* ve *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*'sinden; el-Bâkîllânî'nin *el-İnsâf*'ından; et-Taftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd* ve *Şerhu'l-Akâid*'inden; el-Bağdâdî'nin *Usûli'd-Dîn*'inden; el-Mâtüridî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an* ve *Kitâbu't-Tevhîd*'inden yararlandık.

E. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Araştırmamızın konusu “*Kâdî Beyzâvî'nin Envârü'Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Adlı Tefsirinde Ahiret İnancı*” olmasından dolayı yaptığımız bu çalışmayı onun bu eseriyle sınırlamayı uygun gördük.

Ahiret konularının Kur'an'ı Kerim'de çok yerde geçmesinden dolayı biz Beyzâvî'nin bu konularda açıklama yaptığı ayetleri daha çok inceledik. Hadislerde de ahiret ile alakalı birçok rivayet olmasından dolayı Beyzâvî'nin ve diğer kelim âlimlerinin ilgili yerlerde delil olarak kullandıkları hadislerden çalışmamızda istifade ettik. Bu konuda hadis kitaplarında geçen diğer rivayetleri çalışmamızın dışında tuttuk.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂDÎ BEYZÂVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Kâdî Beyzâvî'nin Yaşadığı Dönemdeki Sosyal ve Siyâsî Durum

Kâdî Beyzâvî'nin ilim dünyasındaki yerini tespit edebilmek amacıyla öncelikle içinde yaşadığı dönemin siyâsî ve kültürel yapısına değinmek faydalı olacaktır.

Beyzâvî'nin yaşadığı Hicri VII. asır, siyâsî açıdan İslâm devletlerinde büyük olayların yaşandığı bir dönemdir. Bu devirde zamanın en büyük İslâm devleti olan Abbâsîlerin iktidarı yıkılmış, İslâm kültür merkezi durumunda bulunan önemli yerleşim bölgeleri Moğollar ve Tatarların saldırılarına uğramış, Abbâsî Devletinin hâkimiyetindeki bölgelerin siyâsî bütünlüğü bozulmuş ve Abbâsî Devleti parçalanma dönemine girmiştir. Bu asırda İslâm dünyasının siyâsî gücü, Doğuda Selçukluların; Mısır, Şam, Hicaz ve Yemen'de Eyyubîlerin; Mağrib ve Endülüs'te Berberîlerin; Fars ülkesinde Harizmîler ve Atabeklerin elinde bulunuyordu.¹

İslâm dünyası birçok küçük devlete bölünmüştü. Bu küçük devletlerin başındaki yöneticiler Moğol tehlikesini, ancak Moğolların Harizmşahlar Devletine saldırmasından sonra anlayabilmişlerdi. Kısa süre içerisinde bu saldırılar Çin, Türkistan, Hindistan'ın bir bölümü, İran, Anadolu ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanmıştır. Siyâsî çatışma içinde olan yöneticiler, Moğol tehlikesi gelmeden önce kendi aralarında, Moğol tehlikesine karşı ittifak kurmayı düşünmemişlerdi.² O dönemde Harizmşahlar Devletini yıkarak İran'a doğru gelen Moğol saldırıları, tüm dünyayı etkilemiştir.

Beyzâvî, İslâm dünyasının karışık olduğu bu zaman içerisinde doğmuş ve böyle bir dönemde yetişmiştir.

VII. asrın ilk döneminde parlak ve canlı olan ilim ve kültür hayatı ikinci döneminde birçok âlimin Moğol saldırıları sonucu öldürülmesi, birçok kitabın

¹ Muhammed Hûdârî, *Târihu't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1390/1970, s. 539; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 123.

² Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî*, Beyrut 1411/1991, IV, 129.

yakılması ve nehre atılarak yok edilmesiyle Mısır, Fars ve Kirman bölgeleri dışındaki bütün ilim merkezleri eski canlılıklarını kaybetmişti. Saldırlardan kurtulmuş şanslı bölgelerden olan Fars ve Kirman, istilâya uğrayan bölgelerden kaçan âlimlerin sığınağı haline gelmiş, bu sebeple de bu bölgelerde canlı bir ilmî hareket meydana gelmiş ve yüzlerce âlimin yetişmesine zemin oluşturmuştur. Yetişen âlimler yöneticilerin maddi destekleri ve siyâsî himayeleri sayesinde medreseler kurmuşlar ve zengin kütüphaneler meydana getirmişlerdir. Bu olayların bir sonucu olarak da İslâm ilimleri gelişme sürecini söz konusu bölgelerde devam ettirmiştir.³

Şeyh Sa'dî bir hikmet ve edebiyat anıtı olan *Gülîstan* isimli eserini Ebû Bekir b. Sa'd adına ithâf ederken Beyzâvî de bu dönemde en büyük bilginlerin sığınak yeri olan Şîraz'da ilim tahsil etmekle meşgul oluyordu.⁴

Tabakât kitaplarına baktığımızda bu asırda yetişen İslâm âlimlerinin sayısının bir hayli fazla olduğunu görmekteyiz. İzz b. Abdüsselam (ö. 660/1262), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Dakîk el-İd (ö. 702/1302), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) gibi meşhur olan âlimler bu asrın büyük isimlerindendir. İslâm kültürünü ilerletmeye çalışan bu devrin âlimleri gayelerine ulaşmak için önceden yazılan eserleri özetlemek, şerh etmek, yeniden tanzim etmek ve fihristler oluşturmak için gayret etmişlerdir. Bununla birlikte, usûl, cedel, mantık ve lügat ilimlerine dair yeni eserler yazmışlar, fıkıh ve kelâm kitaplarını bu ilimlerden faydalanarak açıklamaya gayret göstermişlerdir. Böylece felsefî ve dinî ilimleri mezcetmişlerdir.⁵

1.2. Kâdî Beyzâvî'nin Hayatı ve Eserleri

1.2.1. Hayatı

Tam ismi, Nâsırüddîn Ebû Sa'îd Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-İmâm el-Kâdî eş-Şâfî el-Beyzâvî'dir.⁶ Eş'arî kelâmcısı, müfessir ve Şâfî fakihî olan Beyzâvî, Şîraz Kâdîlkudâtlığı yaptığı için "Kâdî" veya "Kâdîlkudât" diye de tanınır. Şîraz yakınlarında bulunan Beyzâ

³ Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 60-154; Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 124.

⁴ Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 170

⁵ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 124.

⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, 295; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 100.

kasabasında dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber yüz sene yaşadığını bildiren rivayet⁷ doğru kabul edilirse 585/1189 yılında doğduğu söylenebilir. Çocukluk zamanı Beyzâ'da geçmiştir. Babasının, Fars atabeği Ebû Bekir b. Sa'd tarafından Başkent Şîraz Kâdılkudâtlığı'na atanmasından sonra ailesiyle birlikte Şîraz'a gitmiş ve hayatının çoğunu burada geçirmiştir.⁸

Beyzâvî'nin ne zaman vefat ettiği konusunda 641/1243 ile 716/1316 yılları arasında değişen çok farklı tarihler verilmektedir. Ancak kaynakların çoğu onun 685/1286 tarihinde Tebrîz'de vefat ettiğini ve kabrinin orada olduğunu belirtir.⁹ Kâtip Çelebi de Beyzâvî'nin, hocası Kûtahtâî'nin yanına defnedildiğini eserinde belirtmektedir.¹⁰

1.2.2. İlmî Kişiliği

İslâmî ilimlere ait birçok alanda eserler vererek "allâme" ünvanını kazanan Beyzâvî'nin güçlü bir ilmî bilgisi vardı. Hayatından bahseden müellifler onun ileri derecede ilmî kabiliyete ve geniş bir kültüre sahip olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. İslâmî ilimlerden en çok tefsir, kelâm, fıkıh ve usûl-i fıkıh sahasında meşhur olmuştur.¹¹ Azerbaycan bölgesinin ve civârının âlimi olarak şöhret bulan Beyzâvî, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, usûl-i fıkıh, mantık, belâgat, nahiv, astronomi, tasavvuf gibi birçok alanda eser telif etmiş ve bazı eserlere de şerhler yazarak, bu ilim dallarında haklı bir üne kavuşmuştur.¹² İbn Kesir, onun hakkında Şîraz kâdısı, Azerbaycan ve o bölgenin âlimi diye bahsetmektedir.¹³

Hicri VII. asırda yaşamış olan Beyzâvî, Fars emiri Ebû Bekir b. Sa'd'ın Moğollarla iyi geçinmesinin bir sonucu olarak Moğol istilâsından kurtulmuş bulunan ve bu sebeple de istilâdan kaçan komşu ülkelerin âlimlerine sığınak teşkil eden Şîraz'da geniş bir ilmî çevre bulmuştur. Babasından icâzet aldıktan sonra herhangi bir ilmî seyahate gerek kalmadan kendi memleketindeki âlimlerden aklî ve naklî ilimleri öğrenmiştir. Beyzâvî, kendi yazdığı eserinde Peygamber (s.a.s)'e kadar varan

⁷ İbn Habîb el-Halebî, *Dürretü'l-Eslâk fî Devleti'l-Etrâk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed nr. 3011, I, 57a. Aktaran: Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 100.

⁸ Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 100; Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 125.

⁹ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 126.

¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, Beyrut 1413/1992, I, 187; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 100.

¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973, II, 528; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 100.

¹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 528; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 100.

¹³ İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut ts, XIII, 309.

bir ulemâ zinciri sayarak bağı bulunduğ u ilmî silsileyi zikretmektedir.¹⁴ Ancak babasının dışında doğrudan kendilerinden faydalandığı hocaların kimler olduğu hakkında bizlere ulaşan fazla bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklar onun Bağdat'ta da öğrenim gördüğ ünü kaydeder. Hocaları arasında Nâsîrüddîn Tûsî ve Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin bulunduğu anlatılırsa da bu uzak bir ihtimaldir.¹⁵ Beyzâvî'nin ilim almış olduğu bir diğ er hocası ise Beyzâvî'nin bir süre beraber yaşadığı ve kendisine hizmet ettiğ i tasavvuf erbabından Şeyh Muhammed b. Muhammed el- Kûtahtâî olduğu belirtilmektedir.¹⁶ Tefsirini de bu hocasının teşvikiyle yazdığı söylenmektedir.¹⁷

Beyzâvî, 673/1274 yılında babasından sonra göreve getirilen Fahreddin eş-Şîrâzî'den boşalan Şîraz Kâdîlkudâtlığı'na tayin edildi. Bir müddet bu görevde kaldı. Bu görevi yerine getirirken bir taraftan da talebe yetiştirdi. Kemâleddin el-Merâğî, Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 749/1349), Ahmed b. Hasan el-Cârberdî (ö. 746/1345), ve Zeynüddin el-Henkî (veya hebki) meşhur talebelerindendir. Kadılık görevinde oldukça titiz ve bir anlamda müsamahasız davrandığı için bu makamdan azledilmesi üzerine muhtemelen 680/1281'de Fars'ın yeni başkenti olan Tebriz'e gitti. Sübkî'nin kaydettiğ ine göre¹⁸ burada vezirin de hazır bulunduğu bir mecliste ilmî seviyesini göstererek dikkat çekti ve vezirden tekrar Şîraz kadılığ ına tayin edilmesini istedi. Onu övgüyle karşılayan vezir bu isteğ ini yerine getirdi. Bir müddet daha bu vazifeyi sürdürdükten sonra kadılıktan ayrılarak Tebriz'e yerleşti ve ömrünün geri kalan zamanını ilim, ibadet ve riyâzetle geçirdi.¹⁹

Bazı kaynaklar da ise Tebriz'de karşılaşıp sohbetlerinden istifade ettiğ i Şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kûtahtâî'den (veya el-Kühcânî) kadılığ a tayini için vezir nezdinde teşebbüste bulunmasını rica etmiş, o da kendisini ziyarete gelen vezire Beyzâvî'yi işaret ederek, “Şu yanındaki adam cehennemden seccade kadar bir yer istemektedir” diyerek kadılığ a tekrar tayin edilmesini istemiş, vezir de şeyhin

¹⁴ Ali Muhyiddin el-Karadâğî, *el-Gâyetü'l-kusvâ fi dirâyeti'l-fetvâ*, Kahire 1982, I, 184.

¹⁵ el-Karadâğî, *el-Gâyetü'l-kusvâ fi dirâyeti'l-fetvâ* (Mukaddime), I, 64-65; Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 125; Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 100.

¹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973, II, 528.

¹⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 162.

¹⁸ Sübkî Tâceddin ibnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1383-96/1964-76, VIII, 158.

¹⁹ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 126.

emrini derhal yerine getireceğini söylemiştir.²⁰ Ancak Beyzâvî, şeyhin bu anlamlı sözlerinden etkilenerik isteğinden vazgeçmiş ve tasavvuf yoluna girip kalan ömrünü Tebriz’de eser telif etmekle geçirmiştir.²¹

1.2.2.1. Tefsir İlimindeki Yeri

Beyzâvî’nin *Envârü’l-Tenzîl* isimli eseri bir îcaz harikası olarak kabul edilmekte ve onun tefsirciliğini gösteren başlıca kaynak olarak gösterilmektedir. O, bu eserinde kendisinden önce yazılan tefsir kitaplarını ustaca özetlemiş, dil kaidelerine dayanarak yaptığı açıklamalarla da bir müfessir olduğunu göstermiştir. Kur’ân’daki aklî istidlallerin mantıkî kıyas esasına göre cereyan ettiğini kabul eden Beyzâvî, eserinde te’vil ile tefsiri birleştirmiş, bağılı bulunduğu itikadî ve fikhî mezhepleri olan Eş’ariyye ve Şâfiyye’yi delillendirmiş,²² diğerk mezheplerin kendi görüşlerine delil gösterdikleri ayetlere değinerek bunlara cevaplar vermiştir. Özellikle fikhî konularda Ebû Hanife’nin (ö. 150/767) görüşlerine yer vererek bunlardan kendisine göre zayıf olanlara işaret etmiştir.²³ Ayrıca ayetlerden çıkarılabilecek hükümleri açıklayıp farklı kıraatlara değinmiştir.²⁴ Yaşadığı dönemde dünyanın yuvarlak olduğunu tefsirinde açıklayarak,²⁵ tabii ilimlerdeki bilgisini gösteren Beyzâvî, kendisinden sonra gelen müfessirlere kaynak teşkil etmiş²⁶ ve yazmış olduğu tefsirinin şöhreti günümüze kadar ulaşmıştır.²⁷

1.2.2.2. Kelâm İlimindeki Yeri

Dini ilimlerin en şerefli ve temeli kabul ettiği kelâm ilmiyle uğraşmayı önemli bir görev olarak telakki eden²⁸ Beyzâvî’nin bu ilimde de önemli bir yeri vardır. Felsefî kültürün yaygın olduğu bir dönemde yaşadığı için felsefe ile ilgilenmiş, kendisinden önce Râzî (ö. 606/1210) ile Âmidî’nin (ö. 631/1233) başlattığı “felsefe ile kelâmı birleştirme” ameliyesini daha da ileri götürerek iki ilmin

²⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, I, 187.

²¹ Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 100.

²² Şeyhzâde, Muhyiddîn, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ tefsîri’l-kâdî el-Beyzâvî, Dâru Sâdir*, Beyrut ts, I, 3, 161, 221.

²³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ tefsîri’l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 3, 221.

²⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ tefsîri’l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 277.

²⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ tefsîri’l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 186.

²⁶ Elmalılı Hamdî Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, (Sâdeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nürettin Boleli, Abdullah Yücel, Nedim Yılmaz), Azim Dağıtım, İstanbul 1992, X, 508.

²⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 530; Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 127-129.

²⁸ Beyzâvî, *Tavâliu’l-Envâr min Metâli’i’l-Enzâr*, İstanbul 1305, s. 8.

meselelerini birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde birleştirmiştir.²⁹ Onun oldukça ileri derecedeki bu eklektik metodu daha sonra Taftâzânî (ö. 791/1389) ve Cürçânî'yi (ö. 816/1413) de etkilemiştir.³⁰

Beyzâvî, felsefe ile kelâmı birleştirmesine rağmen kelamcılarının görüşlerini savunmuş, hatta bazen selefin görüşlerini benimsemiştir. Dil ile ikrara verdiği önemle,³¹ iman konusunda Eş'arîlerden farklı düşünmüş bir kelamcı olarak görünmektedir.³²

Beyzâvî'nin kelamcılığını yansıtan bazı görüşleri şunlardır: Âlemin hâdis ve mümkün oluşu³³ ve değişiklere maruz kalışı³⁴ yoluyla varlığı bilinen Allah'ın mahiyeti idrak edilemez; zira O, sonlu ve mürekkep bir varlık değildir. Zâtını niteleyen (haberî) sıfatlarının da mahiyeti bilinemez. Bu sebeple de onun ahirette nasıl görüleceği, nasıl olacağı dünya şartlarıyla idrak edilemez.³⁵ Allah'ın sıfatlarını zâtından ayrı olarak düşünmek mümkündür ve bu onun birliğine hâlel getirmez.³⁶

Kulun fiiliyle ilgili olarak; kulların sorumlu olması için, fiillerini Allah'ın yaratmasına bağlı olmadan yapabilmeleri gerekli değildir. Onların fiillerinden sorumlu tutulmaları, fiilin meydana gelmesinde kısmî etki yapacak bir güce sahip bulunmalarından dolayıdır.³⁷

Peygamberlikle ilgili olarak ise; Peygamberlik sadece Allah'ın irâde ve ihsânına bağlı olup peygamberin fiziki yapısıyla ilgili değildir.³⁸

Kıyamet alametleriyle ilgili olarak; Kıyametin kopmasından önce deccal ortaya çıkacak ve Hz. İsa (a.s) gökten inip onu öldürecektir.³⁹ Bizâtihî müdrîk bir

²⁹ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi, Kahire 1401, s. 430.

³⁰ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 129-130; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 33.

³² Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 131; "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³³ Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, s. 322; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 322; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 303; *Tavâliu'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, s. 378; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³⁶ Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, s. 362; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 132; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

³⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, III, 128; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

cevherden ibaret olan insan, esas cevherine dâhil olmayan bedeninin yok olmasından (öldükten) sonra da bu özelliğini devam ettirir ve önceden hissettiği lezzet ile elemeleri yine hisseder.⁴⁰ Mîzan, ahirette herkes tarafından görülebilecek olan dili ve iki gözü bulunan bir tartı aletidir.⁴¹

Cennetle ilgili olarak ise; cennet'in yeri bu âlemin dışında yedinci kat göğün üstündeki Sidre-i müntehâ'nın yanındadır ve şu anda mevcuttur. Cehennem ise yedi kat yerin altındadır. Cehennemde ebedî olarak kalacak olanlar sadece kâfirler olduğunu düşünmektedir.⁴²

Beyzâvî'ye göre Husun-Kubuh ikiye ayrılır: Husun ve kubuh'a konu teşkil eden şey, pratik akılla ve doğuştan bilinecek bir husus ise bunun aklî olduğunda şüphe yoktur. Ahirette kendisine sevap ve ikâb'ın terettüp ettiği nakle bağlı bir mesele ise bu takdirde aklın bilgi alanı dışında kaldığını savunmaktadır.⁴³

Beyzâvî'ye göre iman, hakikatı kalp ile tasdik etmekten ibaret olmakla birlikte kula farz olan imanın gerçekleşebilmesi için dil ile ikrar etmek gerekir. Zira gerçeği bilip de onu dili ile ifade etmeyen inatçılar Kur'ân'da kötülenmiştir.⁴⁴ Amel ise imanın şartlarından değildir, ancak üzerinde bina bulunmayan bir temel, insan için yeterli olmadığı gibi, amelsiz iman da insan için yeterli değildir.⁴⁵ Dini emir ve yasaklar bütün insanlar için olup kâfirler de bunlardan ötürü azâba uğrayacaktır.⁴⁶ Hayatta bulunan kâfirler için istiğfarda bulunmak câizdir.⁴⁷

³⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 821; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 687; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 228; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴² Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, s. 446; *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Hâşiyetü Şeyhzâde)*, I, 279, 671; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴³ Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*, s. 401; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 87, 130, II, 76; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 207; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 84; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 356; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

1.2.2.3. Diğer İlimlerdeki Yeri

Beyzâvî, usûl-i fıkha dair eserleriyle bu alandaki bilgisini de ortaya koymuştur. Onun bu yönünü Celâleddin Abdurrahman, *el-Kâdî Nâsırüddîn el-Beyzâvî ve eseruhû fî usûli'l-fikh* adlı kitabında ele almıştır. Beyzâvî usûl-i fıkıh alanında Fahreddin er-Râzî ile Tâceddin el-Urmevî'nin etkisinde kalmış ve eserlerini bu iki âlimin metodlarından faydalanarak yazmıştır. Beyzâvî'nin fıkıhta ilmindeki yerini, Ali Muhyiddin el-Karadâğî, *el-Gayetü'l-Kusvâ*'nın mukaddimesinde ele alarak anlatmıştır.⁴⁸

Beyzâvî'nin Şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kütahtâî ile olan ilişkileri ve eserlerindeki bazı görüşleri onun tasavvufla da ilgilendiğini bizlere göstermektedir. Beyzâvî, nefis terbiyesini İslâm'ın temel rükünlerinden biri olarak kabul eder.⁴⁹ Ona göre Allah'ın insana verdiği beş kabiliyet vardır. Bunlar Kur'ân'da her birine işaret edilen⁵⁰ duyu, hayal, akıl, müfekkire ve kudsiyet güçleridir. İnsan kudsiyet gücü sayesinde gayb bilgisine ve melekût âleminin sırlarına vâkıf olur. Ancak bu güç sadece peygamberlerde ve bir de velîlerde mevcuttur. Velîler bunun dışında gaybı meleklerin ilhâmı vasıtasıyla da bilebilir.⁵¹ İnsanın bu mertebeye ulaşabilmesi için şehvet duygusu ile dünya malına olan arzusunu yok etmesi gerekir.⁵²

Beyzâvî'nin tasavvufi görüşleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Öyle anlaşılıyor ki tasavvufla ilgilenmesi ömrünün son zamanlarına rastlamıştır. Tasavvufa dair sadece bir eser telif ettiğinin bilinmesi de bunu göstermektedir. Beyzâvî'nin eserleri uzun müddet Osmanlı medreselerinde ve diğer ilim meclislerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵³

1.2.3. Eserleri

1.Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl: Beyzâvî'yi meşhur yapan eseridir.

2.Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr: Eş'ariyye mezhebinin meşhur kaynaklarından sayılan bu eser, bir mukaddime ile üç bölümden oluşur. Giriş

⁴⁸ Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁴⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 485; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101.

⁵⁰ En-Nûr 24/35.

⁵¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, III, 428-429; IV, 571.

⁵² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 329-330.

⁵³ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 131-132; Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 101-102.

mahiyetindeki mukaddime de kıyas ve çeşitleri, nazarın hükmü ve değeri gibi mantık ilmiyle alakalı konulara yer verilir. Bu konular açıklanırken farklı mezhep ve fırkaların fikirlerine temas edilir ve gerekli tenkitler yapılır. Mukaddime, mârifetullahı anlatan bir bölümle son bulur.

Birinci bölümde mümkünât ana başlığı altında külliyat, arazlar ve cevherler konuları yer alır. İkinci bölümde ilâhiyyât bahisleri, üçüncü bölümde peygamberlik ve buna bağlı olarak sem'iyât konuları ele alınır.

Kitabın sonunda, Şia'yı red maksadıyla imâmet bahsi işlenmiştir. Kitap, sahâbenin fazîleti konusuyla son bulur.⁵⁴

Muhtevası itibariyle, önceki kelâm kitaplarında göze çarpmayan bir tertibe sahip bulunan *Tavâli 'ul-envâr'*ın mukaddime kısmı ile birinci bölüm –ki bu bahisler yaklaşık olarak kitabın üçte ikisini oluşturmaktadır- kelâm ilminin vesâili durumunda olan felsefî bahislerden oluşmuştur. İslâm akâidinin ana konularını teşkil eden ilâhiyyât, nübüvvet ve sem'iyât bahislerine ise kitabın üçte biri gibi çok az bir kısmı ayrılmıştır. *Tavâli 'ul-envâr*, felsefî bahislere bu derece yer vermek suretiyle kelâm kitaplarının adeta felsefe kitabı haline gelmesinde şekil ve muhteva bakımından öncülük yapmıştır.⁵⁵ Böylece Râzî (ö. 606-1210) ile Âmidî (ö. 631/1233) tarafından başlatılan felsefe ile kelâmı mezcetme işi *Tavâli 'ul-envâr* da en zirve noktaya ulaşmıştır. Daha sonra telif edilen Taftâzânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-Mekâsîd*'i ile Cürcânî'nin (ö. 816/1413), *Şerhu'l-Mevâkıf*'i, *Tavâli 'ul-envâr'*ın içeriğini örnek alarak, felsefenin tab'iyât ve kısmen ilâhiyyât bahislerini kelâm ilmine ilave etmişler ve bu iki ilmin problemlerinde bir birleşme meydana getirmişlerdir.⁵⁶

3.Havâssü'l-Kur'ân: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazma eserin içinde⁵⁷ müstakil bir eser olarak Beyzâvî'ye nispet edilen bu kitap sûrelerin faziletine dairdir.⁵⁸

4.Misbâhu'l-ervâh: Bir mukaddime ile üç bölümden meydana gelen bu eser kelâma dairdir. Mukaddime'de mantık ilminin özetini, birinci bölümde mümkünât,

⁵⁴ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 138.

⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi, Kahire 1401, s. 254.

⁵⁶ İzmirli, İbrahim Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Hazırlayan: Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara 1981, I, 87.

⁵⁷ Halet Efendi, nr. 800, vr. 213a-221a. Aktaran: Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102.

⁵⁸ Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102.

ikinci bölümde ilâhiyyât, üçüncü bölümde de nübüvvet ve sem‘iyyat konularını ele alan ve küçük boy kırk iki varaktan ibaret olan kitap öğrencilere hitap eder mahiyette muhtasar bir eserdir. Ubeydullah b. Muhammed el-Fergânî tarafından *el-Îzâh* adıyla şerh edilmiştir.⁵⁹

5.Münthe’l-münâ fî şerhi esmâ’llahi’l-hüsnâ: Beyzâvî’nin kelâma dair diğer bir eseridir. *Envârü’t-Tenzil*’de bu eserin kendisine ait olduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Eser, ilmin değerini dile getiren bir mukaddime ile başlar. İnsana ait en değerli özellik olmasına rağmen beşerî bilginin, Allah’ın zât ve sıfatlarını künhüyle bilmeye yetmediği anlatıldıktan sonra Kur’ân’da ve hadislerde belirtilen 99 Esmâ-i Hüsnâ’nın açıklamasına geçilir.⁶¹

İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde esmâ-i hüsnâ hadisi, isim, isimlendirme, isim verilen varlık konuları Eş‘arî ve Mu’tezile mezhebine göre delilleriyle birlikte tartışılır ve ilâhî isimlerin Mu’tezile’nin öne sürdüğünün aksine, dini nassların bildirmesine bağlı olduğu vurgulanır. İkinci bölümde hadiste belirtilen 99 ismin dışında kalan, fakat Kur’ân ve Sünnette yer alan diğer ilâhî isimler açıklanır.⁶² Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde mevcuttur.⁶³

6.Minhâcü’l-vüsûl ilâ ilmi’l-usûl: Usûl-i fıkha dair muhtasar bir kitap olan bu esere kendisinden sonra gelen birçok âlim şerh ve hâşiye tarzında çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bir Mukaddime ve yedi bölümden oluşan eseri Beyzâvî, Urmevî’nin *el-Hâsıl* isimli kitabından ihtisar etmiştir. Fahreddin Cârberdî (ö. 746/1345), Şemseddin el-İsfahânî (ö. 356/966), Muhammed el-Cezerî (ö. 883/1429), Tâceddin es-Subkî (ö. 771/1370), İbnu’l-Mülkin (ö. 804/1401), Ubeydullah el-İbirî (ö. 743/1342), Kadı Zekeriyya el-Ensârî (ö. 926/1519) ve daha başkaları esere şerh ve haşiyeler yazmıştır.⁶⁴ Beyzâvî’nin bu eseri 1326/1908 yılında Kahire’de basılmıştır.⁶⁵

7.el-Gâyetü’l-kusvâ fî dirayeti’l-fetvâ: Gazzâlî (ö. 505/1111)’nin Şâfiî fikhına dair *el-Bâsît* adlı eserinden ihtisar ettiği *el-Vasîtü’l-muhût bi ektâri’l-basît*’in

⁵⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, II, 1704; Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 100.

⁶⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ tefsîri’l-kâdî el-Beyzâvî*, IV, 480.

⁶¹ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 141.

⁶² Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 102; *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 141.

⁶³ Şehid Ali Paşa, nr. 428. Aktaran: Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 102.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, II, 1878-1880.

⁶⁵ Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 102.

özetidir. Eser birçok kişi tarafından şerh edilmiş, Ebû Abdullah Muhammed b. Zâhir tarafından da *el-Kifâye* adıyla nazma çevrilmiştir.⁶⁶ *el-Gâye*, Ali Muhyiddin el-Karadâğî'nin tahkikiyle Kahire'de 1402/1982 yılında basılmıştır.⁶⁷

8.Tuhfetü'l-ebrâr: *Şerhu Mesâbihi's-sünne* adıyla da bilinen kitap Begavî'nin *Mesâbihi's-sünne* adlı hadis mecmuasının şerhi olup Beyzâvî'ye ait olduğu kendi ifadesiyle sabittir.⁶⁸ Girişinde İslâm ilimlerinin taksimi ve hadis usûlüne dair bilgilerin yer aldığı şerhte itikâdî ve fikhî mezheplerin farklı görüşleri belirtilir. Eserin birçok yazma nüshası vardır.⁶⁹

9.Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb: İbnü'l Hâcib (ö. 646/1249)'in zikretmediği nahiv kaidelerine temas ederek *el-Kâfiye*'nin eksikliklerini tamamlayan eser, bizzat Beyzâvî'den başka Birgivî (ö. 981/1573) (*İmtihânu'l-Ezkiyâ*), Bâyezid b. Abdülgaffâr el-Konevî (*Müdricü'l-fevâid*), Muhammed b. Ali el-Kunbâtî (*Hülâsatü'l-kütüb*) tarafından şerhedilmiş olup, Birgivî şerhiyle birlikte basılmıştır.⁷⁰

10.Risâle fî ta'rifâti'l-ulûm ve mevzû'âtihâ: Dini ve diğer ilimlere ait tariflerin yapıldığı ve konularının belirtildiği risâle orta boy üç buçuk varaktır.⁷¹

11.Nizâmü't-tevârîh: Hz. Adem'den (a.s) itibaren Beyzâvî'nin vefatına kadar geçen önemli gördüğü olayları yazmış, özellikle peygamberler tarihi ve ayrıca Emevîler, Abbâsîler, Samanoğulları, Gazneliler, Deylemîler, Selçuklular ve Moğollar hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eden ve farsça yazılan kitap Seyyid Mansûr tarafından (Haydarabad 1930) neşredilmiştir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazma nüshası vardır.⁷²

Kaynaklarda Beyzâvî'ye nisbet edildiği halde günümüze kadar ulaşmayan eserler de şunlardır: *el-Îzâh* (Kelâm); *Şerhu'l-Metâli'* (Sirâceddin el-Urmevî'nin mantığa dair eserinin şerhi); *Mirsâdü'l-efhâm ilâ mebâdi'l-ahkâm* (İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasaru Müntehe's-sûl ve'l-emel* adlı eserinin şerhidir ki buna Beyzâvî de

⁶⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1192.

⁶⁷ Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102; *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 135.

⁶⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdi el-Beyzâvî*, II, 283.

⁶⁹ Süleymaniye Kütüphanesi; Hacı beşir Ağa nr. 149; Fatih nr. 968; H. Hüsnü Paşa nr. 235. Aktaran: Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 135; "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102.

⁷⁰ Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102; *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 136.

⁷¹ Süleymaniye Ktp., ESâd Efendî, nr. 3684/14. Aktaran: Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 136; "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102.

⁷² Ayasofya, nr. 3605. Aktaran: Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 102; *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 136.

tefsirinde temas eder.⁷³ *Şerhu'l-Minhâc* (kendi eserine yaptığı şerhi); *el-Ayn* (tefsir); *Şerhu Mukaddimeti İbni'l-Hâcib*; *Şerhu'l-mahsûl min ilmi'l-usûl*; *Şerhu Müntehâbi'l-mahsûl fi'l-usûl* (her iki eserin aslı Fahreddin er-Râzî'ye ait usûl-i fikh kitaplarıdır); *Muhtasar fi'l-hey'e*; *Şerhu'l-Fusûl li't-Tûsi* (astronomi); *Şerhu'l-Kâfiye* (nahiv); *Şerhu't-Tenbîh* (Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fıkha dair eserinin şerhi); *et-Tehzîb ve'l-Ahlâk* (tasavvuf)⁷⁴

1.2.3.1. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Adlı Tefsiri*

Beyzâvî'nin en önemli eseri olarak kabul edilmektedir. Beyzâvî'nin tefsiri İslâm âleminde büyük bir kıymet kazanmış ve bu tefsir üzerine birçok şerh, hâşiye ve ta'lika yazılmıştır.⁷⁵

Envârü't-Tenzîl'in tamamı veya İhlâs ve Fâtiha sureleriyle Ayetü'l-Kürsî gibi bazı bölümleri üzerinde şerh, hâşiye ve ta'lik tarzında bir çok çalışma yapılmıştır. Osmanlı âlimleri tarafından bu eser üzerine yapılan çalışmaların sayısı bazı kaynaklarda 60 olarak gösterilirken, Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde bu sayıyı 71 olarak göstermektedir.⁷⁶ İbn Temcîd (ö. 1287/1870), Şeyhzâde (ö. 1283/1866), Abdülhakîm es-Siyâlkûtî (ö. 1271/1855), Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1283/1866) ve İsmâil b. Muhammed el-Konevî (ö. 1283/1866) tarafından yapılan hâşiyeler *Envârü't-Tenzîl* üzerindeki çalışmaların en meşhurları arasında yer alır. Ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 874/1469) eseri ihtisar etmiş, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Fethu's-semâvî fî tahrîci ehâdîsi'l-Beyzâvî* ve Himmetzâde Muhammed b. Hasan ed-Dimeşkî (ö. 1175/1761), *Tuhfetu'r-râvî fî tahrîci ehâdîsi'l-Beyzâvî* adlı eserinde tefsirde bulunan hadisleri tahrîc etmişlerdir.⁷⁷

1.2.3.1.1. **Eserin Yazılış Gayesi**

Beyzâvî, kendisini ilim dünyasında tanıtan tefsirini telif etme sebebini yine tefsirinin önsözünde: “şeriat kurallarının temeli ve esâsı, dinî ilimlerin başı ve önderi

⁷³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, II, 68, 359.

⁷⁴ Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti*, s. 136-137; “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 102.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 186.

⁷⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1975, I, 446-447; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 186-187.

⁷⁷ Cerrahoğlu, “Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl”, *DİA*, XI, 261; Geniş bilgi için bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531-535

olan tefsir ilmi, taşıdığı değer yönünden ilimlerin en büyüğü, şeref ve azamet bakımından en yüce olanıdır. Tefsir alanında kalem oynatmak, onun hakkında konuşmak, ancak dinî ilimlerin hepsinde, bu ilimlerin usûl ve furû'unda emsallerine üstün gelen, Arap dili sanatlarında, edebî fenlerde yüksek derecelerde bulunan kimselerin hakkı olabilir. Uzun süreden beri bu alanda, hem büyük sahâbelerden, tabiîn âlimlerinden, ve bunların yolundan giden selef bilginlerinden bana ulaşan rivayetlerin özünü kapsayan, gerek benim ve gerekse benden evvel gelen faziletli müteaahhir âlimlerin ve araştırmacıların ortaya koydukları mühim bir takım ince nükteleri ve latifeleri ihtivâ eden, meşhûr sekiz imama nispet edilen kırâat vecihlerini ve muteber kurrâlardan rivayet edilen şazz kırâatları da açıklayan bir kitap yazmayı düşünmektaydım. Ancak ilmî yetersizliğim beni bu işe girişmekten ve bu konuda dik durmaktan alıkoymaktaydı. Tâ ki yaptığım istihâreden sonra ortaya koymuş olduğum azmim sayesinde endişelerimden kurtuldum. Bunun üzerine yapmak istediğim işe başlamaya olan gayretim arttı. Kitap tamamlanınca *Envârü't-Tenzîl ve Esrarü't-Te'vil* adını vermeye niyet ettim. Allah'ın güzel tevfiik ve inayetiyle sözlerime başlıyorum. Şüphe yok ki, her hayra muvaffak kılan ve dileylene istediği her şeyi veren yegâne Zât, O'dur." ifadeleriyle açıklamıştır.⁷⁸

Kâtip Çelebi, Beyzâvî'nin bu tefsiri yazmasında Şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Kütahtâî (el-Kühcânî)'nin etkili olduğunu belirtir.⁷⁹

1.2.3.1.2. Eserin Kaynakları

Envârü't-Tenzîl'in başlıca kaynakları arasında Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı yer alır. Beyzâvî, kelimelerin iştikâkı ile taşıdıkları manaların tespitinde *el-Müfredât*'tan;⁸⁰ fıkıh, kelâm, mantık, felsefe ve tabiat ilimlerinde *Mefâtihu'l-gayb*'dan;⁸¹ Kur'ân'ın îcaz vecihleri, lafız ve terkiplerin edebî tahlili, lügat ve belâgat kâideleri, sûrelerin faziletlerine ilişkin rivayetler ve Mu'tezile'nin görüşleri gibi

⁷⁸ Beyzâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envârü't-tenzîl ve esrarü't-te'vil*, Darü'l-kütübü'l-İlmiyye, 5. Baskı, Beyrut 2011, I, 3.

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 186-187; İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzîl ve esrarü't-te'vil", *DİA*, XI, 260.

⁸⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, III, 454; İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, "Ebb" md., thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dimeşk 1992, s. 7.

⁸¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 343; Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.

konularda da *el-Keşşâf*'tan istifade etmiştir.⁸² Bunlar arasında *el-Keşşâf*'tan fazlaca iktibaslar yaptığından *Envârü't-Tenzil* bazı âlimlerce onun bir özeti olarak kabul edilmiştir.⁸³

1.2.3.1.3. Eserin Metodu

Beyzâvî'nin tefsiri ne çok hacimli ne de muhtasar bir tefsirdir. Orta hacimli bir tefsir olup, dirayet tefsiri olmasına rağmen rivayet yönü de bulunan bir eserdir.⁸⁴

Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil* adlı eserini yazarken tefsirinin mukaddimesinde belirttiği gibi o güne kadar alimlerden kendisine ulaşan ince ve önemli bilgileri de tefsirine koymuştur.⁸⁵ Beyzâvî, bunun yanında kendi fikirlerini de beyan ederek fazla ayrıntıya girmeden ayetleri kısa kısa tefsir etmeye çalışmıştır. Arap dilinin kâidelerini, imkânlar nispetinde meselelerin teferruatına girmeden onların faydalı yönlerini ihtiva edecek bir şekilde tefsîr ve te'vîl etmeye çalışmıştır. Sarf, nahiv, lügat, kırâat, tarih, fıkıh, kelâm gibi konuları kısa ve özlü bir şekilde vermiştir.⁸⁶

Ayetler tefsir edilirken diğer ayetlere, hadislere, sahâbe sözlerine ve tabî'n görüşlerine başvurulmuş,⁸⁷ bunların zayıf olanlarına "kîle" (قيل) veya "ruviye" (روي) ifadesiyle işaret edilmiştir.⁸⁸ Bu arada İsrâiliyyat türünden bazı rivayetlere de yer verilmiştir.⁸⁹

İtikâdî konulara ilişkin ayetler tefsir edilirken özellikle Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaflara temas edilir ve genellikle Ehl-i Sünnet'in görüşleri isabetli bulunur ve açıklanır.⁹⁰ Ölümünden sonra yeniden dirilişin olacağını ispat eden ayetin tefsirinde olduğu gibi⁹¹ Kur'ân'da inkârcılara karşı getirilen aklî delillerin mantıkî kıyas esasına göre açıklandığı görülür.

⁸² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 34; Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Beyrut 2003, I, 59.

⁸³ Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil", *DİA*, XI, 260.

⁸⁴ Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil", *DİA*, XI, 260.

⁸⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, I, 3.

⁸⁶ Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Mısır 1989, I, 282-283; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara 1976, s. 298.

⁸⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 283.

⁸⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 236, 241.

⁸⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 325.

⁹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 237.

⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî*, I, 22.

Beyzâvî, ahkâm ayetlerini tefsir ederken fikhî mezhepler arasındaki ihtilaflardan bahsederek özellikle Şâfiîlerle Hanefilerin delil olarak getirdikleri ayetleri belirtmiş, Hanefilerin görüşlerini isabetsiz bulup eleştirmiştir.⁹²

Kelâm ile ilgili hususlarda Beyzâvî'nin faydalandığı kaynak Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı tefsiridir. Beyzâvî, kelâmı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin ekolüne bağlı bulunduğunu tefsirinde beyan eder ve bunu görüşlerine de yansıtır.⁹³

Beyzâvî, kevnî ayetleri tefsir etmeden geçmez ve ayetlere kendi gününün şartlarına göre mana vermeye çalışır. Görüldüğü kadarıyla kevnî ayetleri tefsir etme noktasında Fahreddin er-Râzî'den etkilendiği söylenebilir.⁹⁴

Edebî ve felsefî tahlillerin vecîz bir üslupla ifade edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen eser büyük itibar görerek medreselerde okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Özellikle felsefe, kelâm ve tabiat konularına dair açıklamaları belâgat kâideleriyle mezcedip edebî bir üslupla ortaya koyması onun beğenilen özellikleri arasındadır.⁹⁵

⁹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdi el-Beyzâvî*, I, 221, 327; Cerrahoğlu, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl", *DİA*, XI, 261.

⁹³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdi el-Beyzâvî*, I, 53; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 193.

⁹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdi el-Beyzâvî*, I, 284, 285, 341; II, 282, 290; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 285.

⁹⁵ Cerrahoğlu, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl", *DİA*, XI, 261.

İKİNCİ BÖLÜM

ENVÂRÜ'T-TENZÎL VE ESRÂRÜ'T-TE'VÎL ADLI TEFSİRİNDE AHİRET İNANCI

2.1. Kur'an'da Ahiret Kavramı

Ahiret kelimesine sözlük anlamı olarak baktığımızda onun âhir kelimesinin müennesi olup, Kur'an'ı Kerim'de “öbür dünya” manasında kullanıldığını görmekteyiz. Tefsircilere göre tam şekli “ed-dâru'l-âhire” yani “son ikamet mahalli” olup, bu dünyaya mukabil olarak kullanılmıştır.⁹⁶

Ahiret kelimesi ölüm veya kıyametten sonraki ebedî hayat, ukbâ, dâr-ı bekâ gibi anlamlar için de kullanılmaktadır.⁹⁷ İnsanın öldükten sonraki hayatında tekrar diriltilip sonsuza dek kalacağı ve Allah'a hesap vereceği yer⁹⁸ anlamında da kullanılmaktadır. Yine “âhire” kelimesi sonuncu, nihâi, son, nihayet, sonuç manalarına da gelmektedir.⁹⁹

Kur'an'da Ahiret kelimesi 110 yerde geçmektedir. Bunlardan yirmi altı yerde müzekker olarak ve “el-yevm” kelimesine sıfat şeklinde “el-yevmü'l-âhir” olarak, dokuzunda ise “dâr” ile sıfat veya isim tamlaması halinde “ed-dâru'l-âhire” şeklinde, elli yerde de dünyaya karşılık olarak zikredilir. “el-âhire”nin yalın olarak kullanıldığı yerlerde de “ed-dâru'l-âhire” tamlaması manasında kullanıldığı kabul edilmektedir.¹⁰⁰

Ahiret kelimesinin terim olarak anlamına baktığımızda ise dünya ile ahiret mefhumu arasında sıkı bir münasebetin olduğunu görürüz. Ahiret, dünya hayatını

⁹⁶ İslam Ansiklopedisi, *Milli Eğitim Bakanlığı (Heyet)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 257.

⁹⁷ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Beyan Yayınları, İstanbul 1987, s. 23.

⁹⁸ *TDK Türkçe Sözlük*, TDK basımevi, Ankara 2005, c.1, s. 42.

⁹⁹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 1995, s. 8.

¹⁰⁰ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, *DİA*, İstanbul 1988, s. 543.

takip eden, dünyadakine benzer fakat daha farklı ve ölümsüz bir hayat, ebedî bir âleme ait çeşitli merhalelerden ibarettir.¹⁰¹

Ahret, insanın ölümünden sonra başlayan ve mahşerdeki dirilişten sonra sonsuza kadar devam edecek olan bir hayatın adıdır. Bu anlamda ahret dünya karşılığında, onun hayatı da dünya hayatı karşılığında kullanılır.¹⁰²

Taberî (ö. 311/923), dünya hayatından sonraki hayatın adına ahret isminin verilişini açıklarken, yine dünya kelimesinden hareket etmekte, dünyanın varlığa yakın olduğu için dünya diye isimlendirildiğini, ahiretinde varlıktan sonra olduğu için ahret adıyla isimlendirildiğini ifade etmektedir.¹⁰³

Ahret, Kur'an'daki en canlı ve zengin olarak anlatılan konuların başında gelmektedir. Vahyin ilk başlangıcından tamamlanmasına kadar ahret konusu Kur'an'ın mefhumu içindeki yerini hep korumuş ve dünyanın geçiciliğini ve sonsuz bir hayatın olduğunu insanlara hatırlatmıştır.

Ahret konusunda Kur'an'da çok farklı isimlendirmeler yapılmıştır. el-yevmü'l-âhir'den başka yevmü'l-hurûc (çıkış/dirilme günü),¹⁰⁴ yevmü'l-cem' (toplanma günü),¹⁰⁵ yevmü'l-vakti'l-ma'lum (belli gün),¹⁰⁶ yevmü't-telâk (kavuşma günü),¹⁰⁷ yevmü't-teğâbun (aldanma günü),¹⁰⁸ yevmü't-tenâd (çağırışma günü),¹⁰⁹ yevmü'l-fasl (hüküm günü),¹¹⁰ yevmü'l-hisâb (hesap günü),¹¹¹ yevmü'l-vaîd (ceza günü),¹¹² yevmü'l-ba's (dirilme günü),¹¹³ yevmü'd-dîn (din günü),¹¹⁴ el-yevmü'l-mevûd (vadedilmiş gün),¹¹⁵ yevmü'l-azîm (büyük gün),¹¹⁶ yemün asîr (zor gün),¹¹⁷

¹⁰¹ Topaloğlu, "Âhret", *DİA*, s. 543.

¹⁰² Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, Tekin Kitabevi, Konya 2012, s. 439.

¹⁰³ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, thk. Sıdkî Cemil el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1415/1995, I, 155.

¹⁰⁴ Kâf, 50/42.

¹⁰⁵ Şûrâ, 42/7; Teğâbun, 64/9.

¹⁰⁶ Hicr, 15/38; Sâd, 38/81.

¹⁰⁷ Mü'min, 40/15.

¹⁰⁸ Teğâbun, 64/9.

¹⁰⁹ Mü'min, 40/31.

¹¹⁰ Sâffât, 37/21; Duhân, 44/40; Mürselât, 77/13, 14, 38.

¹¹¹ Sâd, 38/16, 21.

¹¹² Kâf, 50/20.

¹¹³ Rûm, 30/56.

¹¹⁴ Fâtîha, 1/2; Hicr, 15/35; Şûrâ, 26/82.

¹¹⁵ Bürûc, 85/2.

¹¹⁶ Yunus, 10/15.

¹¹⁷ Müddessir, 74/9.

gibi bütün bu isimlendirmeler ahireti farklı bir yönüyle nitelemiş¹¹⁸ ve anlatımını artırmıştır. Gazzâlî (v. 505/1111) ise *İhyâ* adlı eserinde “Kıyâmet Gününün Anlatımı, Zorlukları ve İsimleri” adıyla bir bölüm açmıştır. Kur’an’da ahiret ile ilişkilendirilebilecek isimlere birer cümlelik tasvirlerle yer vermekte, bu sırada ahiret ile kıyâmet ayırımı yapmamaktadır. O’na göre Kur’an’da yer alan bu kadar isim ve sıfat, kıyâmetin (ahiretin) daha iyi anlaşılmasına yöneliktir. Bu durumda her bir isimle bir sıfat, her bir sıfatla bir mana ortaya çıkacaktır.¹¹⁹

Kur’an’da birçok yerde kullanıldığı görülen “ed-dünya ve’l-âhira”¹²⁰ kelimelerinin birlikte kullanılmasının yanı sıra “el-hayâtu’l-dünya/el-âhire”¹²¹ şeklinde de kullanıldığı görülmektedir. Ancak “el-hayâtu’l-âhire” şeklinde bir kullanım Kur’an’da bulunmamaktadır. Bu kullanım şekillerinden anladığımız kadarıyla ahiretin hem tek başına Kur’an’da kullanılması hem de dünya ile birlikte kullanılmış olması ve bunun sık sık tekrar etmesi bize, dünyada başlayan hayatın burada bitmeyeceği ve ahirette devam edeceği düşüncesini zihnimize yerleştirmek için kullanıldığı söylenebilir. Bunu okuyan ve anlayan insan kendisini yalnızca bu dünyaya göre değil, ahiretini de düşünerek yaşaması gerektiğini anlayacaktır.

Ahiret hayatında Allah’ın (cc) dilemesine bağlı olarak mutlu olan insanların olacağı ve cennette ebedî olarak kalacakları, mutsuz olan insanların da cehennemde ebedî olarak kalacakları bir yer olarak Kur’an’da tarif edilmektedir.¹²²

İslam dininde ahiret inancının iman esaslarından biri olduğuna delil olarak Nisâ Sûresinin 136. ayeti gösterilebilir. Bu ayette: “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine ve ona indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaplara iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.” diyerek Allah (cc), ahirete imanın, iman esaslarından biri olduğunu bizlere vurgulamakta ve ona iman etmeyenlerin derin bir sapıklık içinde olduğunu bildirmektedir.

¹¹⁸ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, Topkapı/Medine No: 180, 517b.

¹¹⁹ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi’l-dîn*, thk. Ebû Hafs Seyyid b. İbrahim, Dâru’l-Hadis, Kahire 1424/1992, IV, 144.

¹²⁰ Tevbe, 9/69, 74; Yusuf, 12/101; Nûr, 24/19; Ahzâb, 33/57.

¹²¹ İbrahim, 14/27.

¹²² Hûd, 11/105-108.

Kur'an'da müminlerin vasıfları sayılırken: “Kur'an, namazı dosdoğru kılan, zekat'ı veren ve ahirete de kesin olarak inanan mü'minler için bir hidayet rehberi ve bir müjdedir.”¹²³ buyrulmakta yine başka bir ayette ise “Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar.”¹²⁴ denmekte ve ahirete kesin olarak iman etmenin, mü'minlerin vasıflarından olduğu ve imanın bir parçası olduğu üzerinde durulmaktadır.

Ahirete inanmayan inkârcıların durumu ise Kur'an'da bir çok ayette dile getirilmekte ve yerilmektedir. Örnek vermek gerekirse: “Ahirete inanmayanlar azap ve derin sapıklık içindedirler.”¹²⁵, “İnkâr edip ayetlerimizi ve ahirete kavuşmayı yalanlayanlara gelince, işte onlar azabın içine atılacaklardır.”¹²⁶, “Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür ve iyi işler yapan mü'minler için büyük bir mükafat olduğunu ve ahirete inanmayanlar için elem dolu bir azap hazırladığımızı müjdeler.”¹²⁷ buyrulmakta, diğer bir ayette ise “Ayetlerimizi ve ahirete kavuşmayı yalanlayanların amelleri boşa çıkmıştır. Onlar ancak yapmakta olduklarının cezasını çekerler.”¹²⁸ buyrulurken Kur'an'da Allah'a inanmayanların büyük bir sapıklık içinde olduklarının haber verilmesi, yaptıkları amellerin kabul edilmeyeceği ve ahirette kendilerini büyük bir azabın ve kötü bir sonun beklediği ifade edilmektedir.

Kur'an'da dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğu, ahiret hayatının ise ebedî bir âlem (dâru'l-karâr) ve Allah'la buluşma yeri (likâullah) olduğu ifade edilmektedir.¹²⁹

Bu dünya hayatı bir imtihan yeridir.¹³⁰ Herkes bu dünyada imtihan olmakta kimi zengin, kimi fakir, kimi amir, kimi memur, kimi sağlam kimi hasta olarak imtihan olmaktadır ve neticede bütün insanlar itaatkâr veya âsi, âdil veya zâlim, iyi veya kötü olarak Allah'ın huzuruna çıkacaklardır. Dünya hayatındaki haksızlıkların, haddi aşmaların cezasının verilmesi ve yapılan iyilik ve sevapların ödüllendirilmesi için ilâhi mahkeme kurulacak, herkes birbiri ile hesaplaşacak, haklı ile haksız olan

¹²³ Naml, 27/3.

¹²⁴ Bakara, 2/4.

¹²⁵ Sebe', 34/8.

¹²⁶ Rûm, 30/16.

¹²⁷ İsrâ, 17/9-10.

¹²⁸ A'râf, 7/147.

¹²⁹ Ankebût, 29/64; Mü'min, 40/39; Hadid, 57/20.

¹³⁰ Mülk, 67/2.

ayrılacak ve kişiye ameline göre karşılık verilecektir.¹³¹ Kur'an'da hesap gününün olacağı ve insanların yaptıklarının karşılığını mutlaka görecekleri şu ifadelerle dile getirilir: “Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp sâlih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!”¹³²

Bütün ilâhi dinlerde olduğu gibi İslâm'a göre de gerçekleşeceği ayet, hadis ve ümmetin ittifakı ile kesin olan ahiret gününe inanmak imanın şartlarından ve inananlar üzerine farzdır.

2.2. Ölüm Hakikati

Ölüm gerçeği insanın dünyada yaşadığı en acı tecrübedir. Kur'an insanın dünya hayatına bağlılığıyla birlikte onun ölüm korkusunu, ölüm anında yaşayacakları sıkıntıları dile getirmektedir.¹³³ Ölüm aynı zamanda bizim açımızdan Ahiret hayatına geçişin bir bilgilendirmesidir. Ölümle birlikte bizim dünya hayatımız sona ermekte ve ahiret hayatına girişimiz gerçekleşmektedir. O halde ölüm bize ahireti hatırlatan en önemli gerçeklerden biri olmaktadır.

2.2.1. Ölüm Hadisesi

Ölümün gerçekleşebilmesi için ruhun bedenden ayrılması gerekmektedir.¹³⁴ Kur'an insanın ölümü konusuna ilk yaratılışındaki gibi ayrıntılı bilgi vermez. Ölümle ilgili Kur'an'ın ortaya koyduğu en önemli tespit, onun muhakkak gerçekleşecek olmasıdır. Ölümün sebepleri çoktur ve onu geri çevirmeye, sebeplerini def etmeye insanın gücü yetmez.¹³⁵

Âl-i İmrân Sûresinde: “Her canlı ölümü tadacaktır. Ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete sokulursa, gerçekten kurtuluşa ermiştir. Dünya hayatı aldatıcı metadan başka bir şey değildir.”¹³⁶ ayetinin açıklamasında Beyzâvî, inanan ve inanmayanlar için bu ifadenin bir vaat ve tehdit olduğunu vurgulamıştır.¹³⁷

¹³¹ İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, MÜİFV Yay., İstanbul 1998, s. 272.

¹³² Câsiye, 45/21.

¹³³ Mü'minûn, 23/99; Münâfikûn, 63/10-11.

¹³⁴ er-Râzî, *Kitâbü'l-Erbâin fî Usûli'd-Dîn*, Haydarabad 1353, s. 287.

¹³⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2011, I, 189.

¹³⁶ Âl-i İmrân, 3/185.

¹³⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 194.

Kur'an ölümün kesin olarak gerçekleşeceği vurgusunu yapmakta ve: "Nerede olursanız olun ölüm size ulaşacaktır. Tahkim edilmiş kaleler içinde olsanız bile."¹³⁸ ifadesiyle ölümden kaçış olmadığını ifade etmiştir. İster ki yüksek saraylarda veya kalelerde olun, yine de ölümden kurtuluş yoktur.¹³⁹

İnsan dünya hayatının meşgalesi içerisinde ölümü hatırandan çıkarmakta ve dünyaya olan istek ve bağlılığı artmaktadır. Hayat içerisinde insan ölümle karşılaştığında ölümün bir hakikat ve gerçek olduğunu hatırlamakta ve sarsılmaktadır. Bir ayette "Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez."¹⁴⁰ buyrulurak ölümün yerinin ve zamanının bilinmeyip gizlenmiş olması insanın hayatını kolaylaştırmaktadır.

Kur'an ölüm anında yaşanan korkuya da değinmiş, bunu sekeratü'l-mevt (ölüm sarhoşluğu) olarak nitelemiştir. Kâf suresinde: "Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak insana gelir de ona, "İşte bu, senin öteden beri kaçıp durduğun şeydir" denir."¹⁴¹ Ölümün insan için yakın olduğu ve ölüm anında ve kıyamet koparken insanın ölüm sarhoşluğuyla yüzleşeceği anlaşılmaktadır.¹⁴² Yine ölüm anında yaşanacak zorluk olarak "ayakların birbirine dolaşması"¹⁴³ Kur'an'da geçmekte, bunun bu dünyadan ayrılma zorluğunun ahiret azabı korkusu zorluğuna karıştığı zamanı da anlattığı belirtilmektedir.¹⁴⁴ Yine insan ölüm nedeniyle iman edemeyişimizin üzüntüsünden dolayı "Rabbim beni geri döndürün, der."¹⁴⁵ demektedir.¹⁴⁶ Ölümle karşılaşan insan geri dönmek isteyecek ve o zaman içerisinde "sadaka vermeyi, sâlihlerden olmayı" teklif edecek, ancak bütün bu tekliflere rağmen belli bir zamana bağlanan ölüm gerçekleşecektir.¹⁴⁷

Ölüm korkusunun birkaç nedeni olduğu ifade edilmektedir. Birincisi, ölüm anında insanın acı çekeceğinin düşünülmesidir. İkincisi, ölüm sonrası hayat hakkındaki bilgisizliktir, bir diğeri de insanın dünyada yapıp ettiklerinin kaybolup

¹³⁸ Nisâ, 4/78.

¹³⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 226.

¹⁴⁰ Lokmân, 31/734.

¹⁴¹ Kâf, 50/19; Muhammed, 47/20.

¹⁴² Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 422.

¹⁴³ Kıyâme, 75/29.

¹⁴⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 549.

¹⁴⁵ Mü'minûn, 23/99.

¹⁴⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 112.

¹⁴⁷ Mü'minûn, 23/99; Münâfikûn, 63/10-11.

gidecek olmasıdır.¹⁴⁸ Kur'an ise ölüm korkusunun nedenlerinden birini özellikle öne çıkarmakta ve insanların dünyada yaptıklarının karşılığını öldükten sonra göreceklerine dair bir inançtan kaynaklanmaktadır.¹⁴⁹

Kur'an ölümü insanlar için bir bilgilenme olarak da ele almaktadır. Çünkü ölümle yüz yüze gelen insanlar dünyada yapıp ettiklerinin cezasını ahirette göreceklerini anladıklarında tekrar dünyaya geri gönderilmeyi ve iyilikte bulunmayı istemektedirler. Bu, onların ölüm esnasında ciddi bir bilgilenme yaşadıklarını da bizlere göstermektedir. Yine Kur'an'da kıyamet günü geldiğinde bütün insanlara hitap eden bir bilgilenmeden de bahsedilir: “(Ona) Andolsun ki sen bundan gafletteydin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir (denir).”¹⁵⁰ Beyzâvî, burada hitabın nefse olduğunu ve nefsin gafletine sebep olan birçok engelin bulunduğunu söyler. Ondan bu gafletleri kaldırıp artık engel kalktığı için de gerçeği çok iyi görmektedir.¹⁵¹ Beyzâvî ilme'l-yakîn ifadesini açıklarken kesin bildiğiniz bir bilgi gibi bilseydiniz bu sizi yanlış yaptığınız işlerden alıkoyardı¹⁵² demektedir.

Kur'an, insanların ölümden kurtulamayacağını,¹⁵³ her canlıının mutlaka öleceğini haber vermektedir. Yalnızca Allah (cc) ölümden müstağnidir,¹⁵⁴ ölümün vakti zamanı da önceden belirlenmiştir¹⁵⁵ diyerek insanın ölüm karşısındaki durumunu ortaya koymaktadır.

2.2.2. Ruhun Bekâsı

Gazzâlî, ruh ve beden arasındaki ilgiyi tedbir ve tasarruftan ibaret saymış, ölümü de sadece bu ilginin kesilmesi olarak anlamıştır. Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre bedenin fesâdı, ruhun fesâdını gerektirmez.¹⁵⁶ Yine o, ruhun yapısından ve bedenle ilişkisinden hareketle ruhun bekâsına ulaşmaktadır. Aklî olarak ulaştığı bu yaklaşımın yanında, şehitlerin ölmediğini haber veren ayetleri de naklî delil olarak sunmaktadır.

¹⁴⁸ İbn Sina, Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, Namaz Risalesi ile birlikte, Çeviri: M. Hazmi Tûra, (by) 1959, 12.

¹⁴⁹ Kur'an bu tür bir korkuyu özellikle Yahûdilere nispet etmektedir. Bakara, 2/94-95; Cum'a, 62/6-7.

¹⁵⁰ Kâf, 50/22.

¹⁵¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 423.

¹⁵² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 618.

¹⁵³ Nisâ, 4/78; Vâkı'a, 56/60.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/185; Enbiyâ, 21/35; Ankebût, 29/57.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/145.

¹⁵⁶ el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, V, 110-111.

Kâdî Beyzâvî'ye göre ise “Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.”¹⁵⁷ ayetinde, ruhların kendi başlarına kâim oldukları, bedenle hissedilen şeye benzemediğine ve ölümden sonra şuurlu olarak kaldıklarına delalet vardır. Sahabenin ve tabî'nin büyük çoğunluğu bu görüştedir. Bütün mü'minlerin içinden özellikle şehitlerin bu özelliği, onların Allah'a daha yakın olmalarından dolayıdır.¹⁵⁸ Şehitlerle ilgili diğer bir ayette ise “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rablerinin katında rızıklara mazhardırlar.”¹⁵⁹ ayetini de Beyzâvî, şehitlerin cennetten gelen rızıklara mazhar olduklarını, bu da onların diri olduklarını te'kîd etmektedir.¹⁶⁰ diyerek açıklamıştır.

Elmalılı Hamdi Yazır da ruhun bekâsını, ölümden sonraki ve kıyametten önceki berzah hayatı için gerekli görmekte birlikte, “her nefis ölümü tadıcıdır...”¹⁶¹ ayetinden hareketle ruhunda kıyamet esnasındaki o genel helâka dahil olacağını düşünmektedir.¹⁶²

Elmalı'nın da işaret ettiği gibi, “Allah'ın zâtından başka her şeyin yok olacağını”¹⁶³ ve “yer üzerinde bulunan her canlının yok olacağını”¹⁶⁴ dile getiren ayetler, Allah'ın zâtı dışında her şeyin yok olacağı şeklinde anlaşılmamış, aksine bu varlıkların helâkı ve fenâyı kabul edici olduğuna hamledilmiştir.¹⁶⁵ Ruh da helâkı imkân dahilinde bulunan ama helak olmayacak olan varlıklardan biridir.¹⁶⁶ Kur'an, kıyametteki ilk sûrda yıkıma uğramayacak olan varlıkların bulunduğunu açık ifadelerle dile getirmektedir. Zümer Sûresinde: “Sûr'a üfürüldü; göklerde ve yerde kim varsa öldü, ancak Allah'ın diledikleri hariç.” ayetinde Allah'ın dilediklerinin istisnâ olduğu vurgulanmaktadır.¹⁶⁷

¹⁵⁷ Bakara, 2/154.

¹⁵⁸ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 95.

¹⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/169.

¹⁶⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 189.

¹⁶¹ Âl-i İmrân, 3/185; Enbiyâ, 21/35; Ankebût, 29/57.

¹⁶² Elmalılı, *Mezâhib ve Metâlib*, Matba-ı Âmire, İstanbul 1341, s. 332-333.

¹⁶³ Kasas, 28/88.

¹⁶⁴ Rahmân, 55/26.

¹⁶⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 202, 453; Ayrıca bkz. et-Taftâzânî, Sâduddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1989, V, 101.

¹⁶⁶ Ehl-i Sünnet'e göre yedi şey (arş, kürs, levh, kalem, ehilleri ile birlikte cennet-cehennem ve ruh) yok olmaz. en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Matbaatu Meşri'l-İrfan, Konya 1329, s. 37.

¹⁶⁷ Zümer, 39/68.

Konuyla alakalı son olarak şunları diyebiliriz: “*Ruh da idam’ı ve ifnâsı düşünülme- yen varlıklardan olabilir. Kaldı ki, Kur’an’ın ruhla ve ölümlle ilgili tanımlamaları, içine doğduğu Arap ve Ehl-i kitap kültüründeki tanımlamalara uygun bulunmaktadır. Ruh, bedenden ayrı olarak mevcuttur ve bedenden farklı özellikler taşımaktadır. Bundan sonra ölümlle birlikte insanın bir benlik olarak ortadan kalktığını söylemek, bunun Kur’an’dan desteklendiğini iddia etmek mümkün değildir. Aksine bedenden ayrı olarak ruhun devamı ve bekâsı, dolaylı da olsa Kur’an’da kabul görmektedir.*”¹⁶⁸

2.3. Kabir (Berzah) Hayatı

Kabir kelimesinin anlamı Türkçe’de “ziyaret edilen yer” ve “mezar” kelimesi ile de ifade edilmektedir. Sözlükte “insanın ölümünden sonra gömüldüğü yer” anlamına gelmektedir.¹⁶⁹ İki şey arasındaki engel ve mânia anlamına gelen berzah kelimesi ise dünya hayatı ile ahiretteki ebedî bir hayatı ayırma özelliğinden dolayı kabir hayatı ile eş anlamda kullanılmaktadır.¹⁷⁰

Kur’an’da berzah kelimesinden bahsedilmektedir. Bir ayette “... onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar bir perde (berzah) vardır.”¹⁷¹ Yine Kur’an’da iki yerde de berzah kelimesi kullanılmakta ve farklı tattaki iki denizin karışması önündeki engel anlamına gelmektedir.¹⁷²

Cürcânî (ö. 816/1413), berzah âlemini kesif cisimlerle mücerret ruhlar âlemi arasını ayıran misal âlemi¹⁷³ diye açıklamaktadır. Her insan ister öldükten sonra toprağa gömülsün, ister boğularak denizde ölsün, ister yanarak kül olsun mutlaka bir kabir hayatı yaşayacak ve kıyamet günü dirilecektir.¹⁷⁴

Kabir hayatının nasıl olacağı konusunda çok açık bilgiler yoktur. Dünya hayatı da kabir hayatı da kıyamete kadar devam edecektir. İnsanların kabir hayatlarında kaldıkları süre birbirlerinden farklı mıdır? Burada kabirdeki zaman

¹⁶⁸ Galip Türcan, *Kur’an’da Ahiret Hayatı*, SDÜ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2002, s. 145.(basılmamış doktora tezi)

¹⁶⁹ İbn Manzur, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisanu’l-Arab*, Beyrut 1990, V, 68.

¹⁷⁰ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, Konya 1990, s. 39.

¹⁷¹ Mü’minûn, 23/99-100.

¹⁷² Bkz. Furkân, 25/53; Rahmân, 55/19-20.

¹⁷³ el-Cürcânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta’rifât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1357/1938, s. 38.

¹⁷⁴ Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 339.

mefhumuyla dünyadaki zamanı birbirinden ayırmamız gerekir. Çünkü Kur'an'da insanların yaşadığı zamanla alakalı şöyle bilgi verilir: “Allah, (inkârcılara) “yeryüzünde kaç sene kaldınız?” diye sorar. Onlar, “Bir gün, ya da bir günden daha az kaldık. Hesap tutanlara sor” derler. Allah, şöyle der: “Çok az bir zaman kaldınız. Keşke bunu (daha önce) bilmiş olsaydınız.”¹⁷⁵ Yine Ashâb-ı Kehf, mağarada çok uzun bir süre kalmış olmalarına rağmen, uyandıklarında ancak bir gün ya da günün bir kısmı kadar kaldıklarını düşünmüşlerdir.¹⁷⁶ İnsanlar ne zaman ölmüş olurlarsa olsunlar denebilir ki kabir hayatlarında geçirdikleri süreyi eşit miktarda yaşadıklarını düşüneceklerdir.¹⁷⁷

Kabir konusunu kelam kitaplarının taksimine uygun olarak kabir suâli, kabir azabı ve kabir nimeti şeklinde üç başlık halinde incelemeye çalışacağız.

2.3.1. Kabir Suâli

Bu konuda Kur'an'da “Allah, iman edenleri dünya hayatında ve ahirette sabit sözle sabit kılar. Allah zâlimleri saptırır ve Allah dilediğini yapar.”¹⁷⁸ Mealinde bir ayet bulunmaktadır. Bu ayetin açıklamasında Beyzâvî, kabir suallerinin olacağını ifade eden bir rivayetten bahsetmektedir. Peygamberimiz (sav) mü'minin ruhunun kabz olmasını anlatmış ve şöyle demiştir: “Sonra ruhu cesedine gönderilir; ona iki melek gelir; onu kabrinde oturturlar, ona “Rabbim kim, dinin ne ve peygamberin kim?” derler. O da: “Rabbim Allah, dinim İslam ve Peygamberim Muhammed (sas) der.” Gökten bir ünleyici: “Kulum doğru söyledi, der.” İşte “Allah iman edenleri sabit sözle sabit kılar” dediği budur.”¹⁷⁹ açıklamasıyla kabir suâlinin varlığına işaret etmiştir. Berâ b. Azib'den gelen farklı hadislerde, Peygamberimizin yukarıdaki ayetin kabir suâli hakkında nâzil olduğunu bildirdiği haber verilmektedir. Buna göre Peygamberimiz (sas), İbrahim sûresinde yer alan bu ayeti okumuş ve ayetteki “Ahiret” kelimesi ile müminin kabrinde sorguya çekilip de Allah'ın bir olduğuna şahadet ettiği ve Muhammed (sas)'i tanıdığı zamanın kastedildiğini bildirmiştir.¹⁸⁰ Bu ayette geçen “sabit söz”den maksat Kelime-i tevhid ve Kelime-i şahadet;

¹⁷⁵ Mü'minûn, 23/112-114.

¹⁷⁶ Kehf, 18/19.

¹⁷⁷ Çağfer Karadaş, *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Emin Yayınları, Bursa 2008, s. 50-51.

¹⁷⁸ İbrahim, 14/27.

¹⁷⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, I, 519.

¹⁸⁰ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Cenâiz, 87.

“Ahiret”ten maksat ise kabirdir ve kabir sorgusu sırasında müminin aynı dünyadaki gibi Kelime-i tevhid’i söyleyeceği müfessirlerce ifade edilmiştir.¹⁸¹

Bir başka hadisinde Peygamberimizin (sas) “Muhakkak ki bu ümmet kabirlerinde imtihana çekiliyor...”¹⁸² dediğini bir çok sahabe rivayet etmiştir.

Kabir suallerinin olduğu konusunda ayetlerin ve hadislerin bildirdiği açıkça ifadeler bizim için yeterlidir. Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından bu kabul edilmiştir. Kabir hayatı ve sonrasına inanmak ahirete imanın bir parçasıdır diyebiliriz.

2.3.2. Kabir Azabı

Öldükten sonra yaşayacağımız hayat konusu, özellikle Ehl-i sünnet tarafından sistemleştirilmiştir. İmam Eş’arî Mu’tezile’nin kabir azabını inkâr ettiğini söyledikten sonra bu konudaki çok sayıda hadisin varlığından bahsetmekte, sahabenin bu konudaki tavrına da değinerek onlardan kabir azabının olmadığını belirten hiçbir haberin bizlere ulaşmadığını da söylemektedir.¹⁸³ Ebu’l-Muîn en-Nesefî de kabir azabının kafirler ve bazı âsi müminler için gerçekleşeceğini söylemektedir.¹⁸⁴ Cüveynî (ö. 478/1075) de Peygamberimizin kabir azabından Allah’a sığındığı bilgisinin tevâtür derecesine ulaştığını, bidat ehl-i ortaya çıkana kadar Selef-i salihînin buna inandığını iddia etmektedir.¹⁸⁵

Kur’an’ı Kerim’de kabir azabının anlatıldığı yerlerden biri Firavun ailesiyle ilgili olan ayettir. Burada “(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, “Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun” denilecektir.¹⁸⁶ Beyzâvî, bu ayetin açıklamasında şöyle demektedir: Ateşe arz edilmeleri ateşte yanmaları anlamına gelmektedir. Bu da ruhlarının ateşe arz olunmasıdır. İbn Mesud şöyle demiştir: Kıyamet gününde onların ruhları siyah kuşların kursaklarında sabah akşam ateşe arz olunur. Sabah akşam olmak üzere bu iki vaktin zikredilmesi bunlarla tahsise de ebediliğe de muhtemeldir. Bunda ruhun

¹⁸¹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XIV, 5.

¹⁸² İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, III, 3-4.

¹⁸³ Eş’arî, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli’l-Diyâne*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 141071990, 143.

¹⁸⁴ Nesefî, *Tebziratü’l-Edille*, thk. Claude Salame, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990, II, 763.

¹⁸⁵ el-Cüveynî, Ebu’l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, *Kitâbu’l-İrşâd ila Kavâidi’l-Edille fi Usûli’l-İ’tikâd*, thk. Esâd Temim, Müessesetü’l-Kütübü’s-Sakâfiyye, Beyrut 1413/1992, 317.

¹⁸⁶ Mü’min, 40/46.

ebediyetine ve kabir azabının olduğuna delil vardır. “Kıyamet koptuğu gün” yani bu azap dünya durduğu sürecedir, kıyamet koptuğu zaman onlara: “Girin, ey Firavun ailesi” denilir, “en çetin azaba”, cehennem azabına. Çünkü cehennem azabı, içinde buldukları kabir azabından daha şiddetlidir.¹⁸⁷ Eş‘arî de söz konusu kimselerin ateşe arz edilmelerini kabir azabı olarak yorumlamıştır.¹⁸⁸ Yine Tevbe sûresinde “Sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük azaba döndürülürler.”¹⁸⁹ ayetinin tefsirinde Beyzâvî, bunun onları rezil etmek ve öldürmekle olacağını veya kabir azabı ile olacağını vurgulamaktadır. İlk azabın kabirde, ikinci azabın cehennemde olacağını ifade etmiştir.¹⁹⁰

Kabir azabını imkansız görerek inkâr edenler de vardır. Bazıları cesedin çürümekte ve toprak olduğunu gördüklerinden bu zanna kapılmışlar ve cesedi çürüten insanın azabı veya nimeti hissedemeyeceğini düşünmüşlerdir. Berzah hayatının idraki için cesedin sağlam olması şart değildir. Allah (cc), kabirdeki azap ve nimeti yaşayacak kadar bir hayatı cesedin herhangi bir parçasında yaratır ve onunla kabir hayatı idrak edilir. Bu açıdan kabir hayatının umumi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹¹

2.3.3. Kabir Nimetleri

Kabir nimetleri ayetlerle, mana yönünden mütevâtir derecesinde hadislerle sabittir. Müminlerin kabirlerinde Allah tarafından nimetlendirilmesine inanmak Ehl-i Sünnet inancına göre dinin bir gereğidir.

Kabir nimeti Kur’an’da özellikle şehitlerin hayatıyla ilgili ayetlerde dile getirilmiştir. Kur’an’da “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Arkalarından kendilerine ulaşamayan kimselere de hiçbir korku olmayacağına ve onların üzülmeyeceklerine sevinirler.”¹⁹² ayetinin açıklamasında Beyzâvî, şehitlerin cennetten gelen rızıklara mazhar olduklarını, bu da onların diri olduklarını gösterdiği düşüncesindedir. Yine İbn

¹⁸⁷ Beyzâvî, *Envârü ’t-tenzil ve esrârü ’t-te’vîl*, II, 342.

¹⁸⁸ Eş‘arî, *el-İbâne ‘an Usûli ’d-Diyâne*, 144.

¹⁸⁹ Tevbe, 9/101.

¹⁹⁰ Beyzâvî, *Envârü ’t-tenzil ve esrârü ’t-te’vîl*, I, 419.

¹⁹¹ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, s. 454.

¹⁹² Âl-i İmrân, 3/169-170.

Abbas'tan gelen bir hadisi de buna delil olarak göstermektedir. Peygamberimizden gelen rivayette “Şehitlerin ruhları yeşilbaşlı kuşların kursaklarındadır, cennet ırmaklarından içer, meyvelerinden yerler. Arş'ın gölgesinde asılı kandillerde barınırlar.” diyerek şehitlerin mazhar olacakları nimetlerden bahsetmektedir. Kim bunu inkâr eder de ruhu ancak bir yel(nefes) ve araz olarak görürse, onlar kıyamet gününde diridirler, demektedir.¹⁹³

Elmalılı Hamdi Yazır da bu ayeti yorumlarken idrak ettiğimiz hayatın dışında başka bir âlemin olduğunu ifade etmektedir. O âlemde Ehl-i Sünnet inancına göre kâfirler ve günahkar müminler azap görürlerken, günahsız müminler nimet ve sevinç içerisinde olacaklardır¹⁹⁴ demekle bu ayetten kabir nimetlerinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Dünya ve ahiret hayatında bir tutulmayan mümin ve kâfirler elbette kabir hayatında da bir tutulmayacaklardır.¹⁹⁵

Berzah âleminde sadece şehitler değil, iman üzere vefat edip kabir azabı olmayan tüm inananlar da kendi derecelerine göre nimet göreceklerdir. Ayetlerde sadece şehitlerin ifade edilmesi onların daha yüksek bir mertebede olduklarını ifade etmek içindir. Ayrıca bu ayetlerde dile getirilen hayatın hakiki hayat olup, rızıklandırılmalarının da kabirde devam ettiğinde Ehl-i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir.¹⁹⁶

Hadislerden gelen ifadelerden anlaşıldığına göre kabir nimetlerinin birçok çeşidi vardır. Bunlar arasında kabrin genişletilmesi, aydınlatılması, yeşilliklerle doldurularak cennet bahçelerinden bir bahçe olması, mümine sabah-akşam cennetteki makamının gösterilmesi, yine müminlere kabirlerinde iyi amellerinin arkadaşlık etmesi gösterilebilir.¹⁹⁷

2.4. Ahiret Gerçeği

İslam akâidinin üç esasından birinin kapsamına giren ahiret inancı insanda öncelikle bir sorumluluk duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Dünya hayatında insanın

¹⁹³ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 189.

¹⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II, 229.

¹⁹⁵ Câsiye, 45/21.

¹⁹⁶ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, s. 456.

¹⁹⁷ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, s. 456.

karşılaştığı haksızlıklar karşısında ilâhî adaletin tecelli edeceği bir âlemin olması insan için büyük bir teselli kaynağı ve yaşama sevincidir.

Kur'an'ın birçok yerinde Allah'a iman ile ahirete imanın birlikte zikredilmesi yanında ahireti inkâr edenlerin Allah'ı da inkâr durumuna düştüklerinden bahsedilmektedir.¹⁹⁸ Yine Kur'an'da "Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?"¹⁹⁹ buyrulurken insanın başboş ve gayesiz yaratılmadığı düşüncesinin üzerinde durulmaktadır. Allah insanın yaratılışından ahiretteki hayatına giden süreci de şöyle ifade etmektedir: "Siz cansız iken sizi dirilten Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O'na döndürüleceksiniz."²⁰⁰ Bu ayette de ifade edildiği gibi insanın bu dünyadaki hayatından sonra gideceği yer ahiret hayatı olmaktadır. Bundan geriye dönüşün olmadığı ve kesinlikle gerçekleşeceği vurgulanmıştır.

İnsandaki yaratılıştan gelen ebediyet düşüncesi, hep sonsuzluğa talip olması ve daha fazlasını istemesi Allah tarafından insanın içine yerleştirilmiş bir özelliktir. Ölüm korkusundan, yok olma endişesinden insanı kurtaracak olan ve ebedî bir hayata gideceğini insana hatırlatan ahiret inancıdır.²⁰¹

2.5. Kıyamet

Kıyamet kelimesinin sözlük anlamı arapça (قوم) kökünden gelen ve "kalkmak" anlamında mastar olan "kıyamet" kelimesidir. Dini anlamda ise yaratıkların hesap vermek için tekrar diriltilecekleri günü ifade etmek için kullanılan bir terimdir.²⁰² İstilahta ise kıyametin iki anlamı vardır: "Birincisi düzenin bozulması ve her şeyin altüst edilerek yok edilmesini, ikincisi ise yok olan şeylerin yeniden diriltilerek ayağa kalkması ve mahşere doğru yönelmelerini anlatır."²⁰³

Ahiret hayatıyla ilgili merhaleler hep insanın merakını çekmektedir. Kıyamet de bunlardan birisidir. Kur'an'ı Kerim'de de kıyamet ile ilgili konuya birçok sûrede değinilmiş ve yakın bir zamanda olacağı vurgulanarak o güne hazırlanmamız istenmiştir.

¹⁹⁸ Nisâ, 4/38; Ra'd, 13/5.

¹⁹⁹ Mü'minûn, 23/115.

²⁰⁰ Bakara, 2/28.

²⁰¹ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, s. 443.

²⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 506.

²⁰³ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, s. 344.

Kur'an'da kıyamet kelimesi yalın haliyle geçmemektedir. “yevmü'l-kıyâme” şeklinde “yevm” kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Ayrıca kıyametle aynı anlamları ifade eden 20 kadar isimde Kur'an'da kullanılmıştır. Bunlardan bazılarına örnek vermek gerekirse: es-saat (kıyametin kopması), el-vâkı'a (kesin olarak meydana gelecek olay), el-hâkka (gerçekleşmesi kaçınılmaz olan olay), el-kâri'a (kainatı oluşturan parçaların büyük bir gürültüyle birbirine çarpması), es-sahha (kulakları sağır edecek şekilde tiz ve yüksek bir sesin çıkması), el-gâşiye (varlıkları saran, örten olay) gibi isimleri söyleyebiliriz.²⁰⁴

Kur'an'da kıyametin geleceğini haber veren ayetlere örnek vermek gerekirse bazıları şöyledir: “Kıyamet günü mutlaka gelecektir, bunda hiç şüphe yoktur. Fakat insanların çoğu buna inanmazlar,”²⁰⁵ “Ey insanlar rabbinize karşı gelmekten sakının. Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir. Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirmekte olduğu çocuğundan geçer ve her hamile kadın da karnındaki çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; halbuki onlar sarhoş değillerdir. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir,”²⁰⁶ “Göğün, erimiş maden gibi ve dağların atılmış renkli yün gibi olacağı günü hatırla. Hiçbir samimi dost, dostunu sormaz.”²⁰⁷

Bu ayetlerin açıklamasında Beyzâvî, kıyametin kopacağı konusunda peygamberlerin icmâ ettiğini,²⁰⁸ insanların o ânın dehşetinden çocuklarını unutacaklarını ve akıllarının başlarından gideceğini,²⁰⁹ dağların ufaltılıp savrulduğu zaman boyalı yüne benzeyeceğini söyleyerek kıyametin dehşetinden bahseder.²¹⁰ söyleyerek kıyametin dehşetinden bahseder.

2.5.1. Kıyametin Zamanı

Peygamberimize (sas) de kıyametin saatini merak eden sahabe ve Kureyş müşrikleri tarafından bu soru sorulmuştur. Allah (cc) bu suale şöyle cevap vermesini emretmiştir: “İnsanlar sana kıyametin vaktini soruyorlar. De ki: “Onun ilmi ancak

²⁰⁴ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, Yusuf Şevki Yavuz, *İslamda İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 276.

²⁰⁵ Mü'min, 40/59.

²⁰⁶ Hac, 22/1-2.

²⁰⁷ Me'âric, 70/8-10.

²⁰⁸ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 344.

²⁰⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 82.

²¹⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 526.

Allah katındadır.” Ne bilirsin, belki de kıyamet yakında gerçekleşir.”²¹¹ Beyzâvî, kıyametin saatiyle ilgili ayetlere getirdiği açıklamalarda insanların alay ve imtihan etmek için soru sorduklarını, onun vaktini ne bir meleğin ne de peygamberin bilemeyeceğini ifade eder.²¹² Yine Beyzâvî, kıyametin saat ifadesiyle anlatılmış olmasını onun ansızın gelmesi, hesabının hızlı olması, ve Allah katında onun süresinin bir saat gibi olması şeklinde açıklamaktadır.²¹³

Kur’an kıyametin gizliliğini vurgularken, onun kesin olarak gerçekleşeceğini dile getirmekte,²¹⁴ gizliliğini de dünya hayatındaki ahlaki davranışların karşılık bulma nedeni olarak açıklamaktadır: “Kıyamet mutlaka gelecektir. Herkes işlediğinin karşılığını görsün diye, neredeyse onu gizleyecek(geleceğinden hiç söz etmeyecektim)tim.”²¹⁵ Beyzâvî, bu ayetin açıklamasında kıyametin vakti belli olmakla birlikte, Allah onun gerçekleşeceğine dair haberi de gizler, insanlara bildirmezdi demektedir. Ancak Allah (cc) lütfunun bir eseri olarak ve insanların mazeret oluşturmaması adına kıyametin gerçekleşeceği bilgisini gizlememiş ve onun gerçekleşeceği bilgisini bizlere haber vermiştir.²¹⁶

Bu konuda Cibril hadisi olarak bilinen hadiste de Cebrail (as) Hz. Peygamber’e (sas) kıyametin ne zaman kopacağını sormuş ve O’ndan şu cevabı almıştır: “Bu mesele de kendisine soru sorulan sorandan daha bilgili değildir.”²¹⁷

Kıyametin vaktinin insanlara bildirilmeyişinin bizim hayatımız açısından hikmetleri vardır. Nitekim Peygamberimiz (sas) kendisine kıyametin ne zaman gerçekleşeceğini soran birisine: “Sen onun için ne hazırladın?”²¹⁸ buyurarak önemli olanın kıyamete hazırlanmak olduğunu bizlere öğretmiştir.

²¹¹ Ahzâb, 33/63; A’râf, 7/187; Fussilet, 41/47.

²¹² Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, II, 253.

²¹³ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, I, 368.

²¹⁴ Hûd, 11/104; Hicr, 15/38; Vâkı’a, 56/50.

²¹⁵ Tâhâ, 20/15.

²¹⁶ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, II, 44; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II, 532.

²¹⁷ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, Rikak, 38; Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. El-Haccac, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Cum’a, 37.

²¹⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, III, 192, 202.

2.5.2. Sûr ve Nefha

Kur'an-ı Kerim'de kıyametle ilgili en belirgin olayların başında sûra üflenmesi gelmektedir.²¹⁹ Ayetlere bakıldığında bu anlamda iki üfleme (nefh) görmekteyiz. Bunlardan birinci nefhada sûr'a üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölecek²²⁰ ve dağları, denizleri, dünyayı ve semayı içine alan dehşet verici kıyamet hadiseleri gerçekleşecektir.²²¹ İkinci nefhada ise insanlar ayağa kalkacaklardır.²²² Sûr'a üflenmesinden söz eden Kur'an başka bir ayette de nâkûr adını verdiği başka bir şeyin kullanılacağını haber vermektedir.²²³ Nâkûr'un açıklamasında Beyzâvî, onun ses çıkarmak olduğunu, sese sebep olan çalgı aleti gibi bir sestir demektedir.

Beyzâvî, sûra ilk üflemenin gerçekleşmesi üzerine Allah'ın izin verdiklerinin dışında her şeyin öleceğini ifade eder. Ölmeyecekler arasında Cebrâil, Mikâil ve İsrâfil adlı meleklerin olabileceğini söylemiş veya Arş'ı taşıyanlar olabileceğini de ifade etmiştir.²²⁴ Yine o gün insanlar öyle bir dehşet içinde kalacaklar ki kişi kardeşinden, anasından, babasından, eşinden ve oğullarından kaçacaktır. Birbirlerine karşı o gün şefkat ve merhametleri kalmamıştır. Birbirlerini de unutup herkes kendisini düşünecektir.²²⁵

İsfehânî, sûr'u "üflenen bir boynuz" diye tarif etmektedir.²²⁶ Hz. Peygamber (sav)'den gelen hadislerde de aynı anlamda kullanıldığına şahit olmaktadır.²²⁷

Günümüzde de davul, boru gibi ses çıkaran şeylerin insanları uyarmak ve bir yere toplamak gibi işlevleri olduğunu görmekteyiz. Dünya hayatındaki işlevi açısından sûr veya nâkûr, bir gurubun dağılan fertlerini toplamak için de

²¹⁹ En'âm, 6/73; Kehf, 18/99; Tâhâ, 20/102; Mü'minûn, 23/101; Neml, 27/87; Yasin, 36/51.

²²⁰ Zümer, 39/68.

²²¹ Hâkka, 69/13-16; Tekvîr, 81/1-11.

²²² Zümer, 39/68.

²²³ Müddessir, 74/8.

²²⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 331.

²²⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 112.

²²⁶ İsfehânî, *Müfredât*, s. 498.

²²⁷ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *es-Sünen (Mevsûatu's-Sünne Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ içinde)*, Çağrı Yayınları, Kıyâme, 8; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahmân b. el-Fadl, *es-Sünen (Mevsûatu's-Sünne Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ içinde)*, Çağrı Yayınları, Rikak, 79.

kullanılmaktadır. Kıyametteki işlevi açısından da buna benzemektedir. Çünkü Kur'an'da, surdan sonra insanların toplanacağı bildirilmektedir.²²⁸

Kur'an'da sûr'un mahiyetinden çok yaptığı sembolik işlevi öne çıkarılmıştır. Sûr ile birlikte dünya hayatı sona ermekte ve kıyamet başlamaktadır.

2.5.3. Kıyametin Kopması

Kıyametin kopması Kur'an'da anlatılırken onun bir anda gerçekleşeceği üzerinde durulmaktadır. Onun ansızın gerçekleşeceğini ifade etme anlamında Kur'an'da bağte²²⁹ kelimesi tercih edilmektedir. Bu kelimenin açıklamasında Beyzâvi, onun ansızın, bir işaret vermeden birden gelmesinden bahsetmektedir.²³⁰ Beklenmedik ve anlık büyük değişimler her zaman gürültülü olacaktır. Kıyametin adı olan "el-Kâri'a"nın kök anlamı vurmak ses çıkarmaktır.²³¹ Anlaşıldığı üzere kıyamet; bir anda, çok güçlü bir şekilde, ürkütücü bir sesle, şiddetli bela ve sıkıntılarla ortaya çıkacaktır.

Kur'an'da birçok defa ifade edildiği üzere tek bir nefha ile gerçekleşecek olan kıyametin hem çok hızlı olacağını, hem de bunun Allah için çok kolay olduğunu göstermektedir.

Kur'an kıyametin büyük bir sarsıntı (zelzele) ile beraber olacağını bize haber vermektedir. Beyzâvi, bu sarsıntının ilk üflemede veya ikinci üflemede olacağını²³², dağların tepelerinin dümdüz olacağını ve içindeki hazineleri ve ölüleri dışarı çıkaracağını,²³³ gökyüzünün parçalanacağını,²³⁴ dağların dalgalanarak ileri geri hareket edip savrulacaklarını,²³⁵ dağların dümdüz olup rüzgarın savurduğu boyalı yüne benzeyeceğini,²³⁶ güneş ve ayın bir araya getirileceğini,²³⁷ güneşin ışığının söneceğini,²³⁸ yıldızların düşüp, kayacaklarını, denizlerin kızdırılıp tek deniz haline

²²⁸ En'âm, 6/38; Ra'd, 13/41.

²²⁹ En'âm, 6/31; Yusuf, 12/107; Hac, 22/55; Muhammed, 47/18.

²³⁰ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 498.

²³¹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 701.

²³² Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 614.

²³³ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 581.

²³⁴ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 539.

²³⁵ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 433.

²³⁶ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 525.

²³⁷ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 547

²³⁸ Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 572.

geleceklerini, o gün gök ve yerin başka bir yerle değiştirileceğini²³⁹ ifade ederek kıyamet sahnelerinin dehşetinden bahsetmiştir.

2.6. Ba's ve Nuşûr

Ba's kelime olarak yaymak, kaldırmak (toz vb.) anlamındadır. “Ba'su'n-nâka” tabiri devenin yularını çözüp göndermeyi, şayet deve çökmüş ise onu kaldırmayı ifade etmektedir.²⁴⁰ Dini bir terim olarak ba's ise kıyamet koştuktan sonra sûra ikinci defa üfürülmesi ile bütün canlı yaratıkların hesap vermek üzere ikinci defa diriltilmeleri anlamına gelmektedir.²⁴¹ Ba's Kur'an'da kabre nispetle,²⁴² göndermek,²⁴³ peygamber göndermek,²⁴⁴ azap göndermek²⁴⁵ anlamlarında kullanılmaktadır.

Kıyametle birlikte gerçekleşecek olan dirilmenin Kur'an'daki bir adı da nuşûrdur.²⁴⁶ Neşr kelimesi Kur'an'da, toprağın yeşertilmesi ve insanın diriltilmesi anlamında yer almaktadır.²⁴⁷ Yer bitkiyi bitirmiş, yaymış ve görünür kılmıştır. Kur'an'da da toprağın bitki bitirmesi tasvir edildikten sonra nuşûrun da böyle olacağı vurgulanmaktadır.²⁴⁸

Müşriklerden ba's'ın gerçekleşeceğini inkâr edenler çıkınca Kur'an onu Allah'ın kudretiyle ilişkilendirmiş ve bütün insanların yaratılmasının ve diriltilmesinin tek bir kişinin yaratılması ve diriltilmesi kadar kolay olduğunu söylemiştir.²⁴⁹ Beyzâvî burada, her şeyin var olması ve yaratılması için Allah'ın dilemesi yeterlidir. Çünkü Allah Kur'an'da “Bir şeyin olmasını istediğimiz zaman ona emrimiz, sadece “ol” demektir; o da oluverir.”²⁵⁰ demekle dirilişin Allah için ne kadar kolay olduğunu vurgulamaktadır.

²³⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 524.

²⁴⁰ İsfehânî, *Müfredât*, s. 132.

²⁴¹ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, s. 353.

²⁴² Hac, 22/7.

²⁴³ Mâide, 5/31. Ayrıca ba's, kalkmak, fırlamak (Şems, 91/12), hareket etmek (Tevbe, 9/44), uyandırmak (En'âm, 6/60) anlamlarına da gelmektedir.

²⁴⁴ Bakara, 2/213; Âl-i İmrân, 3/164; Yunus, 10/74; İsrâ, 17/94; Furkân, 25/41.

²⁴⁵ En'âm, 6/65.

²⁴⁶ Furkân, 25/3, 40; Fâtır, 35/9; Mülk, 67/15.

²⁴⁷ Zuhruf, 43/11; Abese, 80/22.

²⁴⁸ Fâtır 35/9.

²⁴⁹ Lokmân, 31/28.

²⁵⁰ Nahl, 16/40.

Bir başka ayette “tekrar mı diriltileceğiz?” diyen kimseye: “De ki: “Evet, hem de siz aşağılanmış kimseler olarak diriltileceksiniz. O ancak şiddetli bir sestem ibarettir. Bir de bakarsın ki onlar (diriltilmiş hazır) beklemektedirler ifadeleri yer almaktadır.²⁵¹

2.7. Haşr ve Mahşer

Haşr kelimesi Arapça bir kelime olup (حشر) kökünden türemiştir. Sözlükte toplamak, sıkışmak, bir araya getirmek²⁵² gibi anlamlara gelmektedir. Bir diğer manası ise insanları vatanından atmak, sürmek, yurdundan çıkarmaktır.²⁵³ Bunun örneğini Kur’an’da şu ayette görmekteyiz: “O, kitap ehlinde inkâr edenleri ilk toplu sürgünde yurtlarından çıkarandır...”²⁵⁴ burada ki haşrın anlamıyla, kıyamet günü insanların mahşer meydanında toplanması ve hesap için sevk edilmelerini anlatan haşr arasında benzerlik vardır.

İstılahta ise Allah Teâlâ’nın insanları hesaba çekmek üzere, ikinci dirilişten sonra bir araya toplamasına haşr denmektedir. İnsanların bir araya toplandıkları yere de Mahşer veya Arasat denir.²⁵⁵

Kur’an’ı Kerim’in birçok yerinde haşirden bahsedilmektedir. Örneğin “Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve gökte iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirileceklerdir.”²⁵⁶

Haşirin gerçekleşmesi Kur’an’da çok dehşetli anlatılmaktadır. Abese Sûresinde: “Kişinin, kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı gün kulakları sağır edersine ses geldiği vakit, işte o gün onlardan herkesin kendini meşgul edecek bir işi vardır. O gün bir takım yüzler vardır ki pırl pırl parlarlar, gülerler, sevinirler. O gün de nice yüzler vardır ki, toz toprak içindedirler. Onları bir siyahlık bürür. İşte onlar kâfirlerdir, günaha dalanlardır.”²⁵⁷ Beyzâvî, bu ayette ikinci nefhadan sonra insanların en çok sevdiklerinden kaçacağına ifade

²⁵¹ Sâffât, 37/18-19.

²⁵² Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 171.

²⁵³ Furkân, s. 400-401.

²⁵⁴ Haşr, 59/2.

²⁵⁵ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, s. 358.

²⁵⁶ En‘âm, 6/38.

²⁵⁷ Abese, 80/33-42.

edilmesinin mübalağa için olduğunu belirtir. Kişinin kendi derdi kendisine yetmektedir. Bazı yüzlerde Rablerinin kendilerine verdiği nimeti gördüklerinden sabah gibi aydınlıktırlar. Kâfirler ve haktan sapanların yüzlerinin karasına duman da eklenmiştir.²⁵⁸

Mahşer meydanındaki tasvirlerden bir diğeri Kur'an'da şöyle anlatılır: “Onları kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzüstü haşredeceğiz. Varacakları yer cehennemdir. Cehennemin ateşi dindikçe, onlara çılgın ateşi artırırız.”²⁵⁹ Beyzâvî, bu ayette ki kör, dilsiz ve sağırların durumunu şöyle ifade eder: “Gözlerini aydınlık edecek bir şey göremezler, kulaklarına hoş gelecek bir şey duyamazlar, kabul edilecek bir şey söyleyemezler. Çünkü onlar dünyalarında ayetleri ve ibretleri görmek istemediler, hakka karşı sağır gibi davrandılar ve doğruyu konuşmak istemediler. Hesaptan sonra cehenneme sürülmeleri de câizdir” diyerek açıklamıştır.²⁶⁰

Haşirde sıkıntı çekmeyecek olanların durumu da şöyle anlatılmaktadır: “O günde ki müttakîleri Rahman'a binitli olarak süreceğiz.”²⁶¹ Beyzâvî, müttakîlerin mahşerdeki durumunu heyetlerin kralların ikramlarını görmek ve nimetlerine kavuşmak için binitli olarak gelmelerine benzetmektedir.²⁶²

2.7.1. Haşrin Mahiyeti

Ruhun ve bedenin birbirinden farklı bir yapısının olması, öldükten sonra yeniden dirilmenin nasıl olacağı hakkında farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yeniden dirilişin nasıl olacağı konusundaki yaklaşımları dile getiren Fahreddin er-Râzî, bu yaklaşımları haşrin bütünüyle cismânî olduğu, rûhânî olduğu, hem cismânî hem de rûhânî olduğu şeklindeki üçlü tasnife,²⁶³ haşri imkan dışı

²⁵⁸ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 570-571.

²⁵⁹ İsrâ, 17/97.

²⁶⁰ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 583.

²⁶¹ Meryem, 19/85.

²⁶² Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 40.

²⁶³ İbn Sina, *Risale Adhaviyye fî Emri 'l-Meâd*, Tahkik: Süleyman Dünya, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Mısır 1268/1949, s. 38.

görenleri ve haşrin gerçekleşmesi konusunda susanları da ilave ederek beşli bir tasnif yapmıştır.²⁶⁴

Haşrin cismânî olacağını iddia edenlerin çoğunluğu kelamcılardır. Felsefeciler rûhânî olacağı kanaatindedirler. Gazzâlî ve Râgıb el-İsfehânî’inde içinde olduğu bir gurup ise haşrin hem cismânî hem de rûhânî olacağını iddia ederler. Harpûtî, Gazzâlî ve İsfehânî’nin içinde olduğu bu guruba Mâtürîdî’yi de dahil eder. Onlara göre aslında mükellef olan bedenden ayrı olan ruhtur. Bedenin ölüp çürümesiyle de bu ruh ölmez. Ölüm sadece ruh ile onun aleti konumunda olan beden arasındaki ilginin kesilmesidir. Dolayısıyla haşir ya da îade, parçalara ayrılan bedenin tekrar ruha geri dönmesidir.²⁶⁵ diyerek onların bu konudaki görüşlerini açıklamaktadır.

Taftâzânî ise *Şerhu’l Makâsîd* adlı eserinde cismânî haşri tarif etmekte ve onu, yokluktan sonra varlığa dönmek, ölümden sonra hayata, ruhların ayrıldıktan sonra bedenlere dönmesidir diye açıklamaktadır. Ona göre ‘avd (îade) ise bir şeyin daha önce olduğu şeye dönmesidir. Rûhânî meâdî ise “Ruhun bedenle ilgi kurmadan ve aletleri kullanmadan önceki haline dönmesi ya da ruhun maruz kaldığı kirlerden arınmasıdır.”²⁶⁶ diyerek tarif etmektedir.

Beyzâvî’nin de içinde olduğu kelamcılar îadenin imkan dahilinde olduğunu ve naslardan hareket etmek suretiyle bunun zorunlu olduğunu belirtmişler ve cismânî haşrin olacağını iddia etmişlerdir.²⁶⁷ Beyzâvî, imkânı, cisim ve yaratıcı bakımından düşünmektedir. Bundan dolayı cisim, kendi yapısı itibariyle îadeye uygun bir yapı arz etmektedir. Allah da cüziyyatı bildiği için onları yeniden toplamaya ve onda tekrar hayatı yaratmaya kadirdir. Bundan dolayı îadenin mümkün ve câiz olduğunu söyler.²⁶⁸ Cüveynî de cevher ya da araz olsun her madum (yok olan) hâdisin îadesini câiz görmektedir.²⁶⁹ Bununla beraber kelamcıların çoğunluğu, madumun îadesini

²⁶⁴ er-Râzî, *Kitâbu’l-Erbaîn*, s. 287-288.

²⁶⁵ el-Harpûtî, Abdullatif, *Tenkîhu’l-Kelam fî Akâidi Ehli’l-İslam*, Tekmile-i Tenkîhu’l-Kelam ile birlikte, Dersaadet Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul 1330, s. 336.

²⁶⁶ et-Taftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, V, 82.

²⁶⁷ Beyzâvî, *Tavâliu’l-envâr min metâli’i’l-enzâr*, s. 443; er-Râzî, *Muhassal*, s. 232; et-Taftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, s. 134-135;

²⁶⁸ Beyzâvî, *Tavâliu’l-envâr min metâli’i’l-enzâr*, s. 443; er-Râzî, *Muhassal*, 232; et-Taftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, s. 134-135.

²⁶⁹ el-Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd*, s. 313.

değil, dağılmış beden parçalarının bir araya getirileceğini savunmuşlardır.²⁷⁰ Yine Kur'an'da “O, gökten bir ölçüye göre yağmur yağdırandır. Biz onunla ölü araziye canlandırdık. İşte siz de, böyle diriltileceksiniz”²⁷¹ buyrulurken yeniden dirilişin ölü arazinin dirilişine benzetildiğini görmekteyiz.²⁷² Cüveynî ise o gün toprağın bitkileri ve meyveleri bitirdiği gibi, canlıları da bitirebileceğinden bahseder.²⁷³

Beyzâvî, Kur'an'daki “De ki: “Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.”²⁷⁴ ayetinin açıklamasında Allah'ın sonsuz ilmiyle mahlukların nasıl yaratıldığını, dağılmış hallerini ve nasıl birbirlerine tekrar döneceklerini, onlardaki araz ve kuvvetlerin iâdesini bilir veya mislini yaratmayı da bilir diyerek cismânî olarak bedenlerimizin nasıl tekrar yaratılacağından bahsetmektedir.²⁷⁵ Yine başka bir ayette de: “İnsan kendisinin kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi sanır? Evet bizim, onun parmak uçlarını bile düzenlemeye gücümüz yeter.”²⁷⁶ İfade edilmekte, Beyzâvî burada o kadar küçük parmak kemiklerinin bile bir araya getirileceği anlatılarak büyüklerini bir araya toplamanın daha kolay olduğuna vurgu yapıldığını söyleyerek ikinci defa yaratılmamızın Allah için ne kadar kolay olduğunu ifade ederek dirilişin cismânî olacağına vurgu yapmaktadır.²⁷⁷ Ashâb-ı Kehf'in kıssasının anlatıldığı ayetlerde: “Böylece biz, (insanları) onların halinden haberdar ettik ki, Allah'ın vadinin hak olduğunu ve kıyametin gerçekleşmesinde hiçbir şüphe olmadığını bilsinler.”²⁷⁸ Beyzâvî şu açıklamaları yapar: Şüphesiz Allah'ın vadinin gerçekleşeceğini ve yeniden dirilmenin olacağını, Ashâb-ı Kehf'in uyuyup da sonradan uyanmalarının, insanların ölüp de sonradan dirilmelerine örnek olduğunu söyler. Kıyametin olacağında hiçbir şüphenin bulunmadığını söyleyerek Ashâb-ı Kehf'in canlarını alan, bedenlerini çürümeden ve dağılmadan üç yüz yıl koruyan, sonra da canlarını bedenlerine gönderen Allah, bütün insanları bedenleriyle haşır oluncaya kadar tutmaya, sonra da

²⁷⁰ er-Râzî, *Muhassal*, 232; et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 134-135; el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelam*, s. 329.

²⁷¹ Zuhruf, 43/11.

²⁷² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 369.

²⁷³ el-Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, s. 78.

²⁷⁴ Yasin, 36/78-79.

²⁷⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 287-288.

²⁷⁶ Kıyâme, 75/3-4.

²⁷⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 547.

²⁷⁸ Kehf, 18/21.

tekrar iâde etmeye kadirdir diyerek, haşrin cismânî olacağını bu kıssayla açıklamıştır.²⁷⁹

2.8. Hesap

İnsanlar dünya hayatında yapmış oldukları davranışlarının iyi ve kötü sonuçlarını daha dünyadayken görebildikleri gibi ahiret hayatları da dünyada yapmış oldukları davranışlarına göre şekillenecektir.

Dünyadaki hesap kelimesi Arapçada hisâb olarak geçmektedir. Sözlük anlamında hesaplama, sayma, hesap görme gibi anlamlarda kullanılmaktadır.²⁸⁰ Terim olarak ise insanların hesaba çekilecekleri ahiret safhalarından birini ifade eder.²⁸¹

Kur'an'ı Kerim'de hisâb kelimesi ile ahirette gerçekleşecek olan hesaba vurgu yapılmaktadır.²⁸² Ahireti yevmu'l-hisâb (hesap günü)²⁸³ olarak zikreden Kur'an, Allah'ı da Hâsib (hesap görücü),²⁸⁴ Serfû'l-hisâb (hızlı hesap gören)²⁸⁵ diye isimlendirmektedir. Hesabın neticesinde ortaya çıkan durumları da ifade eden sül-hisâb (kötü hesap),²⁸⁶ hisâbu'n-şedîd (zor hesap),²⁸⁷ ve hisâben yesîra (kolay hesap)²⁸⁸ tabirleri geçmektedir.

Hesap kelimesi ahiret ile ilgili Kur'an'da en çok zikredilen konuların başında gelmektedir. Dünyada olan gizli açık her şey Allah'ın bilgisi dâhilindedir.²⁸⁹ Beyzâvî, Allah'ın yerin içinde olan yağmur, define, ölüleri; yerden çıkan bitkileri, madenleri; gökten inen melekleri, kitapları, kaderleri, rızıkları ve ona çıkan kulların amelleri gibi her şeyin Allah'ın bilgisi dahilinde olduğunu ifade eder.²⁹⁰ Allah kendisine inanmayanların dünyada cezalandırıldıktan ve öldükten sonra ahirette de hesaba çekileceklerini bundan kurtuluşun olmayacağını ifade eder.²⁹¹ Hesap gününde

²⁷⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 8.

²⁸⁰ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 167.

²⁸¹ Emrullah Yüksel, "Hesap", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 240.

²⁸² En'âm, 6/52; Nebe, 78/27.

²⁸³ Sâd, 38/16, 26, 53; Mü'min, 40/27.

²⁸⁴ Nisâ, 4/6, 86; Ahzâb, 33/29.

²⁸⁵ Bakara, 2/202; Âl-i İmrân, 3/19, 199; Mâide, 5/4; Nûr, 24/39; Mü'min, 40/17.

²⁸⁶ Ra'd, 13/18, 21.

²⁸⁷ Talâk, 65/8.

²⁸⁸ İnşikâk, 84/8.

²⁸⁹ Sebe', 34/2-3; Nûr, 24/64; Neml, 27/93; Lokmân, 31/22-23.

²⁹⁰ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 255.

²⁹¹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 511; Ra'd, 13/41.

insanların amellerinin karşılığını verecek olan Allah'tır. Mü'minlere cennet sevabının verilmesi Allah'ın bir lütfudur. Kâfirlerin azaba çekilmesi de onların amellerinden kaynaklanmaktadır.²⁹²

Hesap günü, Allah o kadar çok kullarının birçok amelleri olmasına karşın insanları bir anda hesaba çeker. Bundan dolayı Allah'a karşı itaatte acele edilmesi bizlerden istenmektedir.²⁹³

Hesap günü kitaplarını sağından alanlar sevinçlerinden mutludurlar. Kitapları solundan verilenler ise keşke dünyadaki hayat benim ölümüm olsaydı da tekrar diriltildemeseydim diyeceklerdir.²⁹⁴ Kur'an'ın başka bir yerinde kitapları soldan değil de arkadan verilen insanların durumundan bahsedilmektedir.²⁹⁵ Beyzâvî'ye göre bu ifade kitapların arkadan sola doğru verilmesi şeklinde açıklanmaktadır. İnsanların sağ eli boynuna bağlanır, sol eli de sırtına getirilir, şeklinde anlaşılmıştır.²⁹⁶

2.9. Mîzan

Arapçada (وزن) kelimesinin kökünden türemiş bir isim olan mîzan kelimesi terazi, tartı, ölçü, adalet, eşitlik gibi anlamlara gelmektedir.²⁹⁷ Mîzan'ın ayet ve hadislerdeki kullanımına göre terimleşen anlamı ise mükelleflerin, ahiret hayatının belli bir merhalesinde sorguya çekilmelerini sağlamak için ceza ve mükafatı gerektiren amellerinin kemiyet açısından değerlendirilmesidir.²⁹⁸

Hesap gününün bir aşaması olan amellerin tartılması (mîzan) ile kâfirlerin amelleri hafif gelecek, müminlerinki ise ağır basacaktır.²⁹⁹ Ehl-i Sünnetten Eş'arî'nin görüşüne göre mîzanın bir kefesinde iyilikler, diğerinde kötülükler tartılacaktır.³⁰⁰ Beyzâvî de mîzan'ı Cumhur'un görüşüne göre şöyle açıklamaktadır: "Mîzan, dili ve iki kefesi olan bir terazidir. Amel defterleri bu terazide tartılacaktır. Halk da ona bakacaktır. Böylece adalet ortaya çıkacak ve mazeret ortadan kalkacaktır. Mîzan

²⁹² Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 94.

²⁹³ Bakara, 2/202; Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 112.

²⁹⁴ Hâkka, 69/19; Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 522.

²⁹⁵ İnşikâk, 84/10.

²⁹⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 582.

²⁹⁷ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 978.

²⁹⁸ Toprak, "Mîzan", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 211.

²⁹⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 805a-805b.

³⁰⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, II, 164; el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s. 320; *el-Akîdetu'n-Nizâmiyye*, s. 78.

onlara amellerinden de soracaktır. Dilleri onları itiraf edecek ve organları da onları söyleyecektir.³⁰¹

Eş‘arî bidat ehlinin (Mu‘tezile) mîzan‘ı, mücâzat olarak anladıklarını belirtmiş, onların düşüncesine göre azap olan amellerin tartılamayacağını iddia ettiklerini söylemiştir.³⁰² Kâdî Abdulcebbar ise Mu‘tezilenin aksine mîzan‘ı, insanların bildiği tartı aleti olarak anlamaktadır. Onun adalet şeklindeki tevili doğru değildir. O, davranışların yazılı olduğu sahifelerin tartılabileceğini ileri sürmektedir.³⁰³

2.10. Sırat

Sırat kelimesi sözlükte “yol, cadde, geçit” anlamlarına gelmektedir. Bir akâid terimi olarak ise sırat cehennem üzerine kurulacak olan ve herkesin üzerinden geçmek zorunda olacağı bir köprü veya yol demektir.³⁰⁴

Hadislerde ise sırat kelimesi hem “doğru yol”, hem de akâid kitaplarındaki kullanımına uygun olarak cehennem üzerine kurulacak köprü anlamında kullanılmaktadır. Buhârî *Sahih*‘inde sırat ile ilgili rivayetler için bir bab oluşturmuş ve adını “Sıratın Cehennem Köprüsü Olduğu Hakkındaki Bab” adını koymuştur.³⁰⁵ Tirmizî de *Sünen*‘inin “Sıfâtü‘l-kıyâme” olarak isimlendirdiği kitabının dokuzuncu babını sıratla ilgili rivayetlere ayırmıştır.³⁰⁶

Hadislerde geçen rivayetlerde Sırat‘ın cehennem üzerine uzatılacağı, ondan ilk geçenlerin Hz. Muhammed (sav) ve onun ümmeti olacağı, o gün sadece peygamberlerin konuşacakları, bütün yapılan duaların “Kurtar Allah‘ım! Kurtar Allah‘ım!” şeklinde olacağı,³⁰⁷ bazı insanların sıratın şimşek hızıyla, bir kısmının rüzgar gibi, bazılarının ise sürünerek geçecekleri, kâfirler ve günahları affedilmeyen mü‘minlerin iki tarafında asılı kancalar tarafından tutulup cehenneme atılacakları bildirilmekte, Sırat‘ı geçenlerin ise cennete gidecekleri haber verilmektedir.³⁰⁸

³⁰¹ Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, I, 332.

³⁰² el-Eş‘arî, *Makâlâtü‘l-İslâmiyyîn*, II, 164-165.

³⁰³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu‘l-Usûli‘l-Hamse*, Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu‘l-Usûli‘l-Hamse*, Tahkik: Abdulkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1416/1996, s. 735.

³⁰⁴ Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, s. 306.

³⁰⁵ Buhârî, *Sahihu‘l-Buhârî*, Rikak, 52.

³⁰⁶ Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, s. 307.

³⁰⁷ Buhârî, *Sahihu‘l-Buhârî*, Rikak, 52.

³⁰⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, I, 392.

Beyzâvî'ye ve müfessirlerin genelinin görüşüne göre Meryem Suresinde geçen ayetlerde ifade edilen: “(Ey İnsanlar!) Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur. Rabbin için bu, kesin olarak hükme bağlanmış bir iştir. Sonra Allah’a karşı gelmekten sakınanları kurtarıyoruz da zalimleri orada diz üstü çökmüş halde bırakıyoruz.”³⁰⁹ bilgilerden bu ayetlerden herkesin Sırat’tan geçeceği anlaşılmaktadır. Mü’minler cehennemin alevleri dinmişken geçecekler, diğerleri ise içine düşeceklerdir. Cehenneme varmak sıratтан geçmektir. Sırat cehennemin üzerinde kuruludur.³¹⁰

Ayetlerden ve hadislerden gelen bilgilere göre sırat Allah ve peygamberinin haber verdiği şekilde ve yalnızca Allah’ın bildiği ve takdir ettiği keyfiyette gerçekleşecektir.

2.11. Havz (Kevser)

Havz kelimesi sözlükte havuz, su deposu, nehrin döküldüğü yer, ufak göl gibi anlamlara gelmektedir.³¹¹ İslam akâidinde ise havz, ahirette Peygamber Efendimize (sas) verileceği bildirilen çok büyük bir havuzu; kevser ise Hz. Muhammed’e ayrılan, bütün cennet ırmaklarının kendisinden doğduğu büyük bir su kaynağını ifade etmektedir. Türkçe de bu iki kelime havz-ı kevser şeklinde tek bir terim olarak da kullanılmaktadır.³¹²

Kur’an’da havz kelimesi geçmez. Kevser kelimesi ise Kevser Sûresinde bir defa geçmektedir.³¹³

Beyzâvî, kevser kelimesini tefsir ederken onun için şu manalara gelebileceğini söyler: “Kevser Hz. Muhammed’e verilen ilim, amel ve çok hayır anlamlarına gelmektedir. Cennette bir havuzdur, onun arkasına düşenler de denilmiştir. Ümmetinin âlimleri ve Kur’an’dır” da denilebileceğini ifade etmiştir. Hz. Muhammed (sas), onun cennette bir ırmak olduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: “Onu bana Rabbim vaat etti; onda çok hayır vardır. Suyu baldan tatlı, süttten ak, kardan beyaz ve kaymaktan daha yumuşaktır. İki kenarı zebercet, kapları

³⁰⁹ Meryem, 19/71-72.

³¹⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 37.

³¹¹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 203.

³¹² Mustafa Ertürk, “Havz-ı Kevser”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 546.

³¹³ Kevser, 108/1.

gümüştendir. Ondan bir içen bir daha susamaz.” hadisini kevseri anlatırken zikretmektedir.³¹⁴

Müslim de yer alan başka bir rivayette de kevserin Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed'e vaad ettiği bir nehir ve havzın da o nehir üzerinde bulunan bir havuz olduğu geçmektedir.³¹⁵ Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçen bir hadiste ise Havzın sadece Rasulullah'a tahsis edilmiş bir yer olduğu söylenmekle birlikte kıyamet gününde başka Peygamberlerinde havuzlarının olacağını, onların havzlarının başına gelerek ümmetlerinin çokluğuyla övüneceklerini, Hz. Muhammed'in de kendi havzının başına gelerek ümmetinin diğer peygamberlerin ümmetlerinden fazla olmasını ümit ettiğini haber veren rivayetler de bulunmaktadır.³¹⁶

Havz ve kevser ile ilgili hadisleri 50 den fazla sahabe rivayet etmiştir.³¹⁷ Bundan dolayı havzın mevcudiyetine inanmak gerekir. Havâric ve Mu'tezile mezhepleri havz'ın Kur'an'da yer almadığını, bu husustaki rivayetlerinde tevatür seviyesine ulaşmadığını iddia ederek havz inancını kabul etmezler ve onu mecâzî olarak “Allah'ın rızası” olarak yorumlamışlardır.³¹⁸

2.12. Şefaât

Sözlükte “tek olan bir şeyi dengi ya da benzeriyle çift hale getirmek; birinin önüne düşüp işini görmeye çalışmak, işinin görülmesi için birinin aracılığını istemek” anlamlarına gelen (شف) kökünden türeyen şefaât, suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etme manasına gelmektedir.³¹⁹

Dini bir terim olarak ise Ahirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunmaları anlamına gelmektedir.³²⁰

Kur'an'ın şefaât konusunda bazı ayetlerinde olumsuz bir yaklaşımın olduğunu görmekteyiz. Genel olarak ahirette şefaatin olmayacağını Kur'an'ın öne çıkarmasının nedeni, Mekke toplumunun putlarla ilgili inancına bağlanabilir. Çünkü

³¹⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 626.

³¹⁵ Müslim, *Sahîhu Müslim*, Salât, 53.

³¹⁶ Tirmizî, *Sünenü 't-Tirmizî*, Sıfatu'l-kıyâme, 14.

³¹⁷ Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, s. 306.

³¹⁸ Ertürk, “Havz-ı Kevser”, *DİA*, XVI, 548.

³¹⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 457-458.

³²⁰ Mustafa Alıcı, “Şefaât”, *DİA*, XXXVIII, 411.

onlar putları kastederek: “...Bunlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir...”³²¹ diyerek hem dünya işlerinde hem de ahirette putların kendilerine şfaat edebileceklerine inanırlardı.³²² Matürîdî de müşriklerin putlarla ilgili şfaat düşüncelerinin hem dünyada hem de ahirette olduğunu dile getirmiştir.³²³ Şfaatle ilgili ayetlerin genelde Mekke’de inmiş olması bu ayetlerle müşriklerin ahiretteki şfaat beklentilerinin olmayacağı ifade edilerek içlerine bir korku salınmaktadır.

Allah’tan başka şfaatçi olmayacağı kesin olarak Kur’an’da ifade edildikten sonra³²⁴ Beyzâvî, Yunus Sûresinde “Onun izni olmaksızın, hiç kimse şfaatçi olamaz.” ayetinde açıkça Allah’ın izin verdiği kimselere şfaatin hak olduğuna bir delil olduğunu ifade etmiştir.³²⁵

Beyzâvî, Zuhuf Sûresindeki “Ancak bilerek hakka şahitlik edenler şfaat edebilirler.” ifadesinin açıklamasında burada kastedilenin Allah’tan başka ibadet edilenler ise o zaman bunun içine melekler de, Hz. İsa da girebilir demektir.³²⁶ Necm Sûresinde de “Göklerde nice melekler vardır ki onların şfaatleri; ancak Allah’ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar.”³²⁷ ayetinde Beyzâvî, burada kastedilenin ancak Allah’ın izin vermesinden sonra meleklerden bazılarının yine izin verilen insanlar için şfaat edebileceklerinden bahsedildiğini ifade eder.³²⁸

Peygamber Efendimizden (sav) rivayet edilen hadislerde de şfaat ile ilgili bilgiler vardır. Onun şfaatiyle bazı kimselerin cehennemden çıkacağını,³²⁹ bazılarının cennete gireceğini³³⁰ bizlere rivayet edilmiştir. Şfaatin müminlerden büyük günah işleyenler için olacağını aktaran hadisler de vardır.³³¹

³²¹ Yunus, 10/18.

³²² Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, I, 431.

³²³ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’an*, 395a; Yunus, 10/18; Zümer, 39/3.

³²⁴ En’âm, 6/51, 70; Yunus, 10/3; Secde, 33/4.

³²⁵ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, I, 429.

³²⁶ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, II, 379.

³²⁷ Necm, 53/26.

³²⁸ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, II, 440.

³²⁹ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, Rikak, 51; Müslim, *Sahîhu Müslim*, İman, 318.

³³⁰ Müslim, *Sahîhu Müslim*, Zühd, 38; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 212.

³³¹ Ebû Davud, Süleyman es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Davud*, Çağrı yayınları, İstanbul 1982, 21.

İbn Hazm, Mu'tezile ve Haricîlerin şefaati kabul etmediklerini, Eş'arîler, Kerrâmiyye, ve Rafizîlerden bir gurubun şefaati kabul ettiklerini söylemiştir.³³² Sabûnî de şfaat hakkındaki hadislerin tevatüre yakın bir kesinlik ifade ettiklerini, bundan dolayı meşhur seviyesinden daha aşağıda bulunmayacağını öne sürmektedir. Ona göre meşhur haberin inkârı da bidattir.³³³

Nesefî de şfaat hakkının kimlerde olduğu konusunda, başta Hz. Muhammed (sav) ve önceki peygamberler olmak üzere dinin öne çıkardığı başka kesimleri (şehitler, velîler, âlimler gibi) de sayarak genişletmiştir.³³⁴

2.13. Cennet

Cennet kelimesi “örtmek, gizlemek” anlamında (جن) kökünden türeyen bir isim olup “bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe” anlamına gelir.³³⁵ Kur'an'da cennet kelimesi tekil (جنة), ikili (جنتان), ve çoğul (جنات) şeklinde olmak üzere 147 defa geçmektedir. Bunlardan beş yerde Hz. Adem'in cenneti,³³⁶ yirmi iki yerde dünyada mevcut olan herhangi bir cenneti (bahçe), 118 yerde ise ahirette mü'minler için vadedilen cennet ifadesi kastedilmiştir.³³⁷

Terim olarak ise mü'minlerin içinde ebedî olarak kalacakları, çeşitli nimetlerle bezenmiş olan ahiret yurdu olarak tarif edilmektedir.³³⁸ Fahreddin er-Râzî, cenneti sık ve dalların birbirine girmesi nedeniyle gölge yapan hurma ve diğer ağaçların bulunduğu bahçe olarak tarif etmiştir.³³⁹ Kur'an cenneti bizlere insanların orada canlarının çektiği her şeyin olacağını, istedikleri her şeyin orada hazır bulunacağını ifade ederek bizlere tarif eder.³⁴⁰

Peygamber Efendimiz (sas) de Allah'ın sâlih kulları için cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın aklının hayal dahi edemediği güzelliklerin hazırlandığını bizlere bildirmiştir.³⁴¹

³³² İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 111-112.

³³³ Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 83.

³³⁴ en-Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, II, 792.

³³⁵ M.Süreyya Şahin, “Cennet”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 374; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 131.

³³⁶ Bakara, 2/35; A'râf, 7/19, 22, 27; Tâhâ, 20/ 117, 121.

³³⁷ Bakara, 2/265-266; En'âm, 6/99, 141; Kehf, 18/32-33; Furkân, 25/8; Sebe', 34/15-16; Nüh, 71/12.

³³⁸ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, s. 372.

³³⁹ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 140.

³⁴⁰ Fussilet, 41/31.

³⁴¹ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Tevhid, 35; Bedu'l-Halk, 8; Müslim, *Sahîhu Müslim*, İman, 312.

Cennetin Kur'an'da yapılan tasvirlerine baktığımızda onun yüksek bir yer olduğu³⁴² tespitinin olduğunu görmekteyiz. Onun yüksekliğinden kastedilen cennetin mekânının yüce olduğudur. Çünkü cennet göktedir ve dereceleri, binaları ve ağaçları yüksektir demektir.³⁴³

Kur'an'da yapılan bir tasvirde de cennetin kapıları olduğu³⁴⁴ ve bekçilerinin bulunduğu³⁴⁵ bize anlatılmaktadır. Beyzâvî, 'adn cennetlerinin kapılarının oraya girecek müttakîlere açık olacağını³⁴⁶ ve Rablerinden korkanların cennete giderlerken cennet kapılarının onlara açılmış olacağını ve cennetin bekçilerinin onlara bundan sonra artık bir kötülükle karşılaşmazsınız³⁴⁷ diyeceklerini ifade eder.

Kur'an'da cennet tasvir edilirken onun içinde iki unsura çok vurgu yapılmaktadır. Bunlar cennetin içinde ağaçların ve suların olacağıdır. Kur'an'da çokça yer alan "altından ırmaklar akan cennetler"³⁴⁸ ifadesinin geçtiğini görmekteyiz. Burada Beyzâvî, cennetin ağaçlarının altından ırmakların akacağını ifade eder.³⁴⁹ Cennetteki su kaynakları durağan değil aksine akışkandır ve fişkırmaktadır.³⁵⁰ Cennetteki ırmakların tadı değişmeyen sudan, ekşimemiş süttten, sarhoş etmeyen ve tadı bozulmamış şaraptan, içine hiçbir şey karışmamış süzme baldan akan ırmakların olacağına vurgu yapılmaktadır.³⁵¹

Yine Kur'an'da cennetlik kimseler için hazırlanan ğurfe denilen köşklere bahsedilmektedir.³⁵² Burada köşklere kastedilenin cennette olan yüksek köşkler olduğu ifade edilmiştir.³⁵³ Cennette yapılan tasvirlerle baktığımızda bunun insan zevkine ve beklentilerine uyduğunu görmekteyiz.

³⁴² Hâkka, 69/22.

³⁴³ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 522.

³⁴⁴ Sâd, 38/50.

³⁴⁵ Zümer, 39/73.

³⁴⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 315.

³⁴⁷ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 332.

³⁴⁸ Bakara, 2/25; Nisâ, 4/57; Tevbe, 9/72; Hac, 22/14; Fetih, 48/17; Talâk, 65/11.

³⁴⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 39.

³⁵⁰ Rahmân, 55/50, 66; Vâkı'a, 56/31; İnsan, 76/6; Ğaşiye, 88/12.

³⁵¹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 403.

³⁵² Furkân, 25/75; Ankebût, 29/58; Sebe', 34/37; Zümer, 39/20.

³⁵³ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 213.

2.13.1. Cennetin Varlığı ve Yeri

Kur'an'ı Kerim'de şu an itibariyle cennetin var olması ve yeri konusunda kesin ifadeler kullanılmamıştır.³⁵⁴ Bu konudaki en açık ifadeler Necm suresinde geçmektedir. Bu ayette cennetin yeri: “Mevâ cenneti (sidretü'l-müntehânın) yanında.”³⁵⁵ olarak ifade edilir. Beyzavî, bunun şehitlerin veya müttakîlerin barındığı cennet olabileceğini ifade eder.³⁵⁶

Mu'tezile'nin büyük çoğunluğuna karşılık Ehl-i Sünnet cennetin yaratılmış olduğu kanaatindedir.³⁵⁷ Peygamber Efendimiz'in (sas) İsrâ gecesi, cennet ve cehennemi müşahede ettiğine dair rivayet edilen haberler de cennet ve cehennemin yaratılmış olduğunun delillerindendir.³⁵⁸ Ebu'l-Muîn en-Nesefî ise sûra üflendiği zaman Allah'ın dilediği hariç herkesin düşüp bayılacağını ve öleceğini bildiren³⁵⁹ ayeti Ehl-i Sünnetin bakış açısına göre yorumlayarak cennet ve cehennem melekleri ve Hûrilerinde ayetteki istisna tutulan varlıklardan olacağını dile getirmiştir.³⁶⁰

Beyzavî de şu anda cennetin yaratılmış olduğunu ve bu dünyanın dışında bulunduğunu “Rabbimizin bağışına, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun.”³⁶¹ ayetinde dile getirilen “Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmıştır” ifadesinden çıkarmakta ve şu anda cennetin hazır hale getirildiğini söylemektedir.³⁶² Onun bu yaklaşımına dayanak teşkil eden bir diğer ayette cennetu'l-mevânın sidretü'l-müntehâ'nın yanında bulunduğunu haber veren ayettir.³⁶³

Cennet ve cehennemin yeri hakkındaki farklı bir yaklaşımda Kur'an'da ifade edilen bir ayette: “O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve Kahlâr (her şeyin üstünde yegâne hâkim) olan Allah'ın huzuruna çıkarlar.”³⁶⁴ Burada ifade edilen tebdîl, kıyamette yerin ve göklerin daha önceden

³⁵⁴ et-Taftâzânî; *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 111.

³⁵⁵ Necm, 53/15.

³⁵⁶ Beyzavî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, II, 439.

³⁵⁷ el-Eş'arî, *el-İbane*, s. 23; en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, s. 43; el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 82.

³⁵⁸ en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, s. 44; el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 238; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 141.

³⁵⁹ Zümer, 39/68.

³⁶⁰ en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, s. 3; el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 238; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX, 61.

³⁶¹ Âl-i İmrân, 3/133.

³⁶² Beyzavî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, I, 180.

³⁶³ Necm, 53/15.

³⁶⁴ İbrahim, 14/48.

sahip oldukları düzeni yitirmesi şeklinde anlaşılabilir gibi, yerin ve göklerin yeni oluşumda farklı bir zemin olarak görülmesi de mümkün olabilir.³⁶⁵ Nitekim Beyzâvî de yerin cehenneme, göklerinde cennete dönüşebileceği görüşünü zikretmektedir.³⁶⁶

Sonuç olarak Kur'an'ın cennet ve cehennem yeri konusunda kesin bilgiler vermediğini, bazı ayetlerden yapılan yorumlar sayesinde çıkarımlar yapıldığını görmekteyiz.

2.13.2. Cennetin İsimleri

Kur'an'da cennetin bazı isimlerinden bahsedilmektedir. Cennetin isimlerinden birisi Firdevstir. Kuranda iki ayrı yerde Firdevs,³⁶⁷ ve cennetü'l-Firdevs³⁶⁸ olarak geçmektedir. Matürîdî, cennetin ağaçlarla örtülü ve çevrili olduğunu söylemiş, ağaçlarının çokluğundan dolayı cennete Firdevs isminin verildiğini belirtmiştir.³⁶⁹ Beyzâvî, cennetin Firdevs ismiyle alakalı onun cennetin yüksek bir katının ismi olduğunu,³⁷⁰ Allah'ın vaadinde Firdevs'in cennet derecelerinin en yükseği olduğunu, içinde hurma ve asma ağaçları bulunan bir bahçe olduğunu söylemiştir.³⁷¹

Cennetin bir diğer ismi 'adn cennetidir. Kur'an'da cennetü'l-'Adn³⁷² olarak 11 defa geçmektedir. Arapçada (عدن) kelimesi ikamet (oturma, yerleşme) anlamında kullanılmaktadır.³⁷³

Beyzâvî, “'adn cennetlerinde” ifadesini ikamet ve ebediyet cennetleri olarak açıklamakta,³⁷⁴ ve içinde insanların renklerin en güzeli olan yeşil elbiseler giyeceklerini, orada nefislerin çekeceği ve gözlerin hoşlanacağı her şeyin içinde olacağını ifade etmektedir.³⁷⁵

³⁶⁵ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 180; er-Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XIX, 150; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 384.

³⁶⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 523.

³⁶⁷ Mü'minûn, 23/11.

³⁶⁸ Kehf, 18/107.

³⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu 'l-Kur'an*, 388a.

³⁷⁰ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 100.

³⁷¹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 24.

³⁷² Tevbe, 9/72; Kehf, 18/31; Meryem, 19/61; Fâtır, 35/33; Sâffât, 61/12; Beyyine, 98/8.

³⁷³ İsfehânî, *Müfredât*, s. 553.

³⁷⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 413.

³⁷⁵ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 11.

Me'vâ kelimesi de “cennetü'l-Me'vâ” yada “cennâtü'l-Me'vâ” ifadeleri şeklinde Kur'an'da geçmekte ve cennetin sığınılacak bir yer olduğunu göstermektedir.³⁷⁶ Beyzâvî Me'vâ cennetini anlatırken dünyanın ara bir konak olduğunu fakat onun hakiki bir yer olduğunu ve cennetlerden biri olduğunu açıklamıştır.³⁷⁷

Cennetu'n-Naîm veya cennâtu'n-Naîm³⁷⁸ olarak Naîm cenneti de Kur'an'da geçmektedir. Beyzâvî, ilgili ayetlerin izahında naîm cennetleri ifadesini, cennetlerin nimetleri vardır anlamında açıklamıştır.³⁷⁹ Yine dâru's-Selâm (esenlik yeri)³⁸⁰ cennetin isimlerinden biridir. Beyzâvî, dâru's-Selâm ismini, selam olan Allah'ın evi, kötülüklerden korunmuş olan yurt ya da cennetliklerin selamlanacakları evdir diye açıklamaktadır.³⁸¹ Cennetin bir diğer ismi de dâru'l-Huld (ebedîlik cenneti)dir.³⁸² Beyzâvî, “dâru'l-huld” ifadesiyle cennetin huld'a izâfe edilmesi onu methetmek, ebedî oluşunu göstermek ve dünya cennetlerinden ayırmak içindir³⁸³ diyerek açıklamıştır.

Görüldüğü gibi Kur'an'da ahiretteki cenneti ifade etmek için farklı isimler dile getirilmektedir. İnsanların onun farklı yönlerine dikkat çekerek ebedî bir yurt olan cenneti kazanmaya çalışmaları ve gayret etmeleri gerektiğini söyleyebiliriz.

2.13.3. Cennet Nimetleri

Kur'an'da cennet anlatılırken içindeki nimetlerden de bahsedildiğini görmekteyiz. Cennet nimetlerinin anlatıldığı sûrelerin daha çok Mekke'de nazil olan sûreler olduğu dikkat çekmektedir. “cennetü'n-naîm” ifadesi Kur'an'da doğrudan cennete de isim olmuş ve orada faydalanılacak nimetlerden bahsetmektedir.³⁸⁴ Cennette yaşanacaklar daha çok ecr (karşılık),³⁸⁵ fevz (kurtuluş),³⁸⁶ sevap (karşılık,

³⁷⁶ Secde, 32/19; Necm, 53/15; Nâzi'ât, 79/41.

³⁷⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, II, 236.

³⁷⁸ Mâide, 5/65; Yunus, 10/9; Hac, 22/56; Lokmân, 31/8; Sâffât, 37/43; Vâkı'a, 56/12; Kalem, 69/34.

³⁷⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, II, 227.

³⁸⁰ En'âm, 6/127; Yunus, 10/25.

³⁸¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, I, 321.

³⁸² Furkân, 25/15.

³⁸³ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, II, 137.

³⁸⁴ Mâide, 5/65; Yunus, 10/9; Hac, 22/56; Lokmân, 31/8; Sâffât, 37/43; Vâkı'a, 56/12; Kalem, 69/34.

³⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/136; Mâide, 5/9; Ankebût, 29/57; İnşikâk, 84/25.

³⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/195; Kehf, 18/31.

ecr, ceza)³⁸⁷ gibi kelimelerle dile getirilmiştir. Biz bu nimetleri maddi ve manevi nimetler olarak ayırarak incelemeye çalışacağız.

2.13.3.1. Maddi Nimetler

Kur'an'da cennetteki nimetler anlatılırken dünyadaki bilinen nimetlerden örnekler vermekte ve o günkü toplumun bildiği ve en üst seviyedeki yaşam tarzına uygun olarak anlatıldığını görmekteyiz.

Cennette sıra sıra dizilmiş koltuklardan,³⁸⁸ yüzü ipekten yüksek yataklardan,³⁸⁹ bahsedilmektedir. Cennetliklerin elbiseleri sündüsten yapılmıştır.³⁹⁰ Cennetlikler altın bilezik ve inciyle süsleneceklerdir.³⁹¹

Yine cennette vildân³⁹² ğılman³⁹³ adlı hizmetçiler, altın ve gümüş kaplarla cennetliklere içecek ve yiyecek sunarlar.³⁹⁴ Beyzâvî, bu hizmetçileri cennetliklere hizmet etmek için ebedî yaşayan genç,³⁹⁵ ve renklerinin parlaklığından inciler gibi olan ölümsüz çocuklar³⁹⁶ olarak tarif etmektedir.

Kur'an'da cennetteki içeceklerden çok bahsedilmektedir. Bir ayette cennetteki içecekler anlatılırken içinde bozulmamış su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları, süzölmüş bal ırmaklarından örnekler verilir.³⁹⁷

Cennetteki yiyeceklerden meyve çok sık Kur'an'da bahsedilmektedir.³⁹⁸ Cennette meyvelerin bulunacağı ifade edilerek özellikle hurma,³⁹⁹ nar,⁴⁰⁰ kiraz⁴⁰¹ ve muz⁴⁰² bulunacağı haber verilmiştir.

³⁸⁷ Tevbe, 9/89; Hadîd, 57/12; Bürûc, 85/11.

³⁸⁸ Sâffât, 37/44.

³⁸⁹ Rahmân, 55/54; Vâkı'a, 56/34.

³⁹⁰ Kehf, 18/31; Duhân, 44/53; İnsan, 76/21.

³⁹¹ Hac, 22/23; Fâtır, 35/33.

³⁹² Vâkı'a, 56/17; İnsan, 76/19.

³⁹³ Tûr, 52/24.

³⁹⁴ Vâkı'a, 56/17-18; İnsan, 76/15-19.

³⁹⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, II, 459.

³⁹⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, II, 553.

³⁹⁷ Muhammed, 47/15.

³⁹⁸ Yasin, 36/57; Sâffât, 37/42; Sâd, 38/51; Tûr, 52/22.

³⁹⁹ Rahmân, 55/68.

⁴⁰⁰ Rahmân, 55/68.

⁴⁰¹ Vâkı'a, 56/28.

⁴⁰² Vâkı'a, 56/29.

Hûriler de cennette bulunan nimetlerdendir. Cennete girenlerin hûrilerle eşleştirileceği ifade edilmiştir.⁴⁰³ Beyzâvî, hûrilerin iri beyaz gözlü olacağını ancak buradaki hûrilerden kastedilenin cennetlik kadınlar mı yoksa başkaları mı olduğu konusunda ihtilaf vardır demektedir. Buradaki tezvîc kelimesinin kullanılmış olması bildiğimiz nikaha dayalı evlilik değildir. Daha çok yaklaştırmak, yakınlaştırmak anlamına gelmektedir.⁴⁰⁴ Kur'an hûrilerin bazı özelliklerine de işaret etmiştir. Buna göre hûriler, iri gözlü,⁴⁰⁵ saklı inciler gibi⁴⁰⁶ daha önce hiçbir varlığın dokunmadığı,⁴⁰⁷ eşlerine karşı sevgili,⁴⁰⁸ yaşlı genç kızlar⁴⁰⁹ olarak anlatılmaktadır.

Kur'an cennetteki eşleri “temiz eşler” tabiri ile nitelemektedir.⁴¹⁰ İnsanların cennete eşleri ile girecekleri haber verilirken de Ezvâc kelimesi kullanılmaktadır.⁴¹¹ Hûrilerin cennetteki durumu konusunda kimileri onların cennete özel varlıklar olduğunu iddia etmiş, kimileri de cennetteki hûrilerin dünyadaki eşlerimiz olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴¹²

Başka bir ayette ise Allah (cc): “gerçekten biz onları yeniden yarattık. Onları bakireler kıldık.”⁴¹³ ayetini Beyzâvî, dünya kadınlarının doğum olmaksızın yeniden yaratılması ve Allah tarafından var edilmeleri olarak açıklamıştır.⁴¹⁴

2.13.3.2. Manevi Nimetler

Kur'an'da maddi nimetlerin yanında manevi nimetlerden de bahsedilmektedir. Bu nimetlerin başında cennetteki ebedî hayat gelmektedir. Kur'an'da cennetü'l-huld tabirini kullanmaktadır.⁴¹⁵ Hicr suresinde cennete giren müminlerin oradan çıkarılmayacaklarından bahsedilmektedir.⁴¹⁶ Beyzâvî, cennetteki

⁴⁰³ Duhân, 44/54; Tûr, 52/20.

⁴⁰⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 385; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII, 254.

⁴⁰⁵ Duhân, 44/54; Tûr, 52/20.

⁴⁰⁶ Vâkı'a, 56/26.

⁴⁰⁷ Rahmân, 55/56, 74.

⁴⁰⁸ Sâffât, 37/48; Sâd, 38/52; Rahmân, 55/56.

⁴⁰⁹ Vâkı'a, 56/36-37.

⁴¹⁰ Ra'd, 13/23; Yasin, 36/56; Mü'min, 40/8.

⁴¹¹ Ra'd, 13/23.

⁴¹² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 385; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 54-55.

⁴¹³ Vâkı'a, 56/35-37

⁴¹⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 460-461.

⁴¹⁵ Furkân, 25/15.

⁴¹⁶ Hicr, 15/48.

nimetin ölümsüzlükle tamam olacağını ifade eder.⁴¹⁷ Bu duygu insanlara büyük bir güven telkin etmektedir. Çünkü insan yaratılış itibarıyla sonsuzluğu istemektedir.

Cennete girenlerin göğsündeki kin çıkarılacak ve onlar kardeş olacaklardır.⁴¹⁸ Beyzâvî, cennette ne boş bir sözün, ne de günahın olmayacağını ifade eder.⁴¹⁹

Cennette verilen manevi nimetlerden biri de Allah'ın rızasıdır. Kur'an, Tevbe Sûresinde: "Rableri onlara, kendi katından bir rahmet, bir hoşnutluk ve kendilerine içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdelemektedir."⁴²⁰ ayetinde Allah'ın rızasının en büyük nimet olduğunu ifade etmiştir. Başka ayetlerde de Allah'ın rızasının en büyük nimet olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁴²¹ Beyzâvî de Al-i İmran Sûresinin 15. ayetinde Allah (cc), nimetlerine dikkatimizi çekmiştir ki bu nimetlerin en küçüğü dünya malı, en yükseği de Allah'ın rızasını kazanmak⁴²² olduğunu ifade etmektedir.

Bir diğer manevi lezzet de cennette Allah'ın görülmesidir. Bu konuda Kur'an'da dile getirilen "O gün parlak yüzler vardır. Rablerine nâzırdır."⁴²³ ifadesi cennette Allah'ın görülebileceğini ifade eden bir delildir. Bu da Allah'ın insanlara cennette verdiği en büyük nimetlerden biridir.

2.14. Allah'ın Görülmesi (Ru'yetullah)

Allah'ın cennetteki insanlara gözükmesi meselesi Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında çok büyük tartışmalara sebep olmuştur. Ehl-i Sünnet Allah'ın cennette görüleceğine inanmış ve bu konuda şu ayeti delil göstermiştir: "O gün parlak yüzler vardır. Rablerine nâzırdır."⁴²⁴

Ehl-i Sünnet ayette yer alan "nâzıra" kelimesini Allah'ın gözlerle görülmesi şeklinde anlamaktadır.⁴²⁵ Beyzâvî, bu ayetin izahında şunları söylemektedir: "O gün yüzler Allah'ın cemalini görmekten mest olmuşlar ve başka her şeyi unutmuşlardır.

⁴¹⁷ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 531.

⁴¹⁸ Hicr, 15/47.

⁴¹⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, II, 460.

⁴²⁰ Tevbe, 9/21.

⁴²¹ Al-i İmrân, 3/15, 162; Hadîd, 57/20; Leyl, 92/19-20.

⁴²² Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, I, 102.

⁴²³ Kıyâme, 75/22-23.

⁴²⁴ Kıyâme, 75/22-23.

⁴²⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 35; *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, I, 289; el-Mâtürîdî, *Kitâbu 't-Tevhîd*, s. 77; en-Nesefî, *Kitâbu 't-Temhîd*, s. 217.

Yüzü zât ile tefsir etmek zâhire muhaliftir. İhsanını beklemektedir şeklinde açıklayanlara da beklemenin yüze isnat edilemeyeceğini söyleyerek reddetmektedir. Burada ifade edilenin Allah'ın görüleceği olduğunu açıklar.⁴²⁶

Mu'tezileden Kâdî Abdulcebbâr'a göre nazar, bakmak anlamına gelse bile ru'yet anlamına gelmeyecektir. Nazarın yüzle ilgisi, dil açısından bilinen bir şey değildir. Nazar, gözle alakalı olduğu zaman ru'yet anlamına gelmektedir. Bununla ilgili Enam Sûresinde: "Gözler onu idrak etmez"⁴²⁷ ifadesinde gözlerle beraber kullanılan idrak, ru'yet anlamındadır. Bu ayette idrakin olmayacağı söylendiğinden ru'yetinde olmayacağını iddia etmiştir.⁴²⁸

Mu'tezile'nin Allah'ın cennette görülemeyeceğine delil getirdikleri bu ayeti Beyzâvî şöyle izah eder: "el-*eb-sâr*, basarın çoğuludur, o da görme duyusudur. Göze de görmenin mahalli olması bakımından basar denir. Mutezile bunu Allah'ı görmenin imkansız olduğuna delil getirmiştir. Mutezile'nin bu delili zayıf bir delildir, çünkü idrak mutlak görmek demek değildir. Olumsuzlukta bütün zamanlar için genel değildir, belki de bazı hallere mahsustur, görme bütün şahıslar içinde genel değildir. Çünkü bu, onu her göz idrak eder etmez deme manasındadır. Üstelik olumsuzluk imkansızlığı da gerektirmez."⁴²⁹ diyerek onların getirdiği bu delilin zayıf olduğunu belirtmiştir.

Ehl-i sünnet âlimleri cennette Allah'ın görülmesi meselesinde Peygamber Efendimizden (sav) rivayet edilen hadisleri⁴³⁰ delil olarak ileri sürmekte ve ru'yetullahın cennette gerçekleşeceğini söylemişlerdir.

2.15. A'râf

Kur'an'ın cennet ve cehennem dışında mekan olarak vurguladığı bir diğer kelime de A'râftır. A'râf Kur'an'da bir sureye adını vermiştir. A'râf suresinde: "İkisi (cennet ve cehennem) arasında bir sur, A'râf üzerinde de bir kısım adamlar vardır. Cennet ve cehennemliklerin hepsini simalarından tanımaktadırlar.

⁴²⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, II, 549.

⁴²⁷ En'âm, 6/103.

⁴²⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, Tahkik: Ahmed Muhammed Zerzur, Dâru't-Turâs, Kahire ty, s. 673-674.

⁴²⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, I, 315.

⁴³⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Menâkıb, 16, 26; Ezan, 129; Ebu Davud, *Sünen-i Ebî Davud*, Sunne, 19; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Sıfatu'l-Cenne, 16.

Cennetliklere, “Selam olsun size” diye seslenirler. Onlar henüz cennete girmemişlerdir, ama bunu ummaktadırlar. Gözleri cehennem tarafına çevrildiği zaman, “Ey Rabbimiz! Bizi zâlim toplumla beraber kılma” derler.”⁴³¹ Beyzâvî, cennet ile cehennem arasındaki engeli sur (hicâb) diye anlamakta, bu yorumu için, ahirette münafıklarla müminler arasında sur çekileceğini haber veren Hadîd Sûresi 13. ayeti delil göstermektedir.⁴³² Ona göre A‘râf ise hicâb’ın yüksek yerleridir.⁴³³ Beyzâvî, A‘râf ehlini, amelde kusuru bulunan muvahhidlerden bir grup diye tarif etmektedir. Allah, onlar hakkında dilediği kararı verene kadar cennet ve cehennem arasında hapsedileceklerdir.⁴³⁴ Bununla beraber A‘râftaki kimselerin iyilik ve kötülüklerinin eşit olduğu da iddia edilmiştir.⁴³⁵

2.16. Cehennem

Cehennem kelimesinin sözlük anlamı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte onun Arapça bir kelime olduğunu kabul edenlere göre sözlükte “derin kuyu, hayırsız, uğursuz” gibi anlamlarının olduğunu söylemişlerdir. Akâid terimi olarak ise cehennem ahiretteki günahkar müminlerin geçici, kâfirlerin ise sürekli kalacağı azap yeri olarak tarif edilmektedir.⁴³⁶

Kur’an’ı Kerim’in yetmiş yedi ayetinde geçmekte olan cehennem kelimesi, sözlük anlamını ifade etmekten çok kâfirlerin, münafıkların, zâlimlerin ve gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekleri yerin adı olarak anlatılmaktadır.⁴³⁷

Cehennem için Kur’an’da kullanılan birçok isim ve terkipler vardır. Örnek vermek gerekirse yakıcı anlamına gelen harîk,⁴³⁸ kaynar su anlamındaki hamîm ve sıcak rüzgar anlamındaki semûm,⁴³⁹ hapisane ve derin çukur anlamındaki siccîn,⁴⁴⁰ azıp sapmak anlamındaki ğay,⁴⁴¹ helak yurdu anlamındaki dârü’l-bevar,⁴⁴² aşağıların

⁴³¹ A‘râf, 7/46-47.

⁴³² Hadîd, 57/13.

⁴³³ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, I, 340; er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIV, 92.

⁴³⁴ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’t-te’vîl*, I, 340.

⁴³⁵ er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIV, 92.

⁴³⁶ Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, s. 308-309;

⁴³⁷ Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 226.

⁴³⁸ Âl-i İmrân, 3/181.

⁴³⁹ Tûr, 52/27.

⁴⁴⁰ Mutaffifîn, 83/7.

⁴⁴¹ Meryem, 19/59.

⁴⁴² İbrahim, 14/28.

aşağısı anlamına gelen esfel-i sâfilîn⁴⁴³ bunlardan bazılarıdır. Kur'an'da cehennem yerine yaygın olarak kullanılan isimlerde vardır. Bunların sayısı yedi tanedir. Alevli ateş anlamına gelen nâr,⁴⁴⁴ ısı derecesi yüksek anlamındaki cahîm,⁴⁴⁵ uçurum, derin çukur, harareti yüksek ateş anlamındaki hâviye,⁴⁴⁶ tutuşturulmuş ateş manasında hutâme,⁴⁴⁷ halis ateş anlamındaki lezâ⁴⁴⁸ ve yakıp kavuran manasındaki sekar'dır.⁴⁴⁹ Cehennem ismi ile birlikte toplamları yedidir.⁴⁵⁰ Bunların arasından Kur'an'da en çok cehennem ismi geçmektedir.⁴⁵¹

Kur'an'da cehennemin yapısıyla alakalı bazı bilgiler verilmektedir. Onun en aşağı tabakasında münafıkların olacağı anlatılmaktadır.⁴⁵² Cehennemin yedi kapısının bulunduğu,⁴⁵³ cehennemde dar mekandan bahsedildiği,⁴⁵⁴ onun derin anlamına gelen hâviye⁴⁵⁵ olduğu hakkında bilgiler verilmiştir. Kur'an'daki cehennem tasvirlerinde genellikle oradaki azap türlerinden bahsedilmiştir. Söz konusu edilen azap türlerinden en çok kullanılanı kaynar su ve ateştir.⁴⁵⁶ Cehennemin yapısı hakkında sahih hadislerden en çok anlaşılan şey onun çok geniş ve derin bir mekan olduğudur.⁴⁵⁷

Beyzâvî, "Onun yedi kapısı vardır. Her kapı için onlardan ayrılmış bir bölüm vardır."⁴⁵⁸ ayetinde cehennemin yedi kapısı vardır çünkü oraya gireceklerin çok kalabalık olacağını veya yedi katının olduğunu ve oraya şeytana uymadaki derecelerine göre insanların gireceğini belirtir. Bu kapıların adları: Cehennem, Lezâ, Hutama, Saîr, Sekar, Cahîm ve Hâviyedir. Bu kapıların en üstü günahkar müminlere, ikincisi Yahudilere, üçüncüsü Hıristiyanlara, dördüncüsü Sabîlilere, beşincisi

⁴⁴³ Tîn, 95/5.

⁴⁴⁴ Bakara, 2/24.

⁴⁴⁵ Sâffât, 37/64.

⁴⁴⁶ Kâri'â, 101/9-11.

⁴⁴⁷ Hümeze, 104/4-7.

⁴⁴⁸ Me'âric, 70/15-16.

⁴⁴⁹ Kamer, 54/48.

⁴⁵⁰ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, Yusuf Şevki Yavuz, *İslamda İnanç Esasları*, s. 309.

⁴⁵¹ Topaloğlu, "Cehennem", *DİA*, VII, 226.

⁴⁵² Nisâ, 4/145.

⁴⁵³ Hicr, 15/44.

⁴⁵⁴ Furkân, 25/13.

⁴⁵⁵ Kâri'â, 101/9-11.

⁴⁵⁶ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, Yusuf Şevki Yavuz, *İslamda İnanç Esasları*, s. 309.

⁴⁵⁷ Topaloğlu, "Cehennem", *DİA*, VII, 229.

⁴⁵⁸ Hicr, 15/44.

Mecusilere, altıncısı Müşriklere, yedincisi de Münafıklara tahsis edilmiş olduğunu açıklamaktadır.⁴⁵⁹

Kur'an'da cehennemden bekçilerinden bahsedilmektedir.⁴⁶⁰ Bu bekçiler Kur'an'da ashâbu'n-nâr⁴⁶¹ ve zebânî⁴⁶² isimleriyle bilinen meleklerdir.⁴⁶³ Kur'an'daki ifadeye göre sayıları on dokuzdur⁴⁶⁴ ve içlerinden birinin adı Mâlik'tir.⁴⁶⁵ Beyzâvî, bu meleklerin zebânîler olduğunu, onların sözlerinin sert ve zor işlere dayanıklı olduklarını, Allah'ın emirlerini hemen yerine getirdiklerini söylemektedir.⁴⁶⁶

2.16.1. Cehennem Varlığı ve Yeri

Ehl-i Sünnet âlimleri cennet ve cehennem yaratılmış olduğu düşüncesindedir.⁴⁶⁷ Kur'an'da müminler için cennetin,⁴⁶⁸ kâfirler için de cehennem⁴⁶⁹ hazırlandığı ifade edilirken mazi kip kullanılmıştır. Cehennem hazırlandı anlamında önceden yaratılmış olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁷⁰ Yine Peygamber Efendimizin (sav) İsrâ gecesi cennet ve cehennemi müşahade ettiğini haber vermesi, onların yaratılmış olduklarının delili olarak kabul edilmiştir.⁴⁷¹

Ehl-i Sünnet kelimcileri daha çok cennet ve cehennem yaratılmış olduğunu savunmalarına karşın onun yeri konusunda susmuşlar ve bunu Allah'ın ilmi dahilinde olduğunu söylemişlerdir.⁴⁷²

Beyzâviye göre ise Cehennem yedi kat yerin altındadır ve onda ebedî olarak kalacak olanlar sadece kâfirlerdir.⁴⁷³ Nitekim Beyzâvî, İbrahim Sûresi 48. ayette anlatılan “O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar

⁴⁵⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, I, 531.

⁴⁶⁰ Zümer, 39/71; Mü'min, 40/749; Mülk, 67/8.

⁴⁶¹ Müddessir, 74/31.

⁴⁶² Alak, 96/8.

⁴⁶³ Tahrîm, 66/6; Müddessir, 74/31.

⁴⁶⁴ Müddessir, 74/30.

⁴⁶⁵ Zuhruf, 43/77.

⁴⁶⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, I, 506.

⁴⁶⁷ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 23; en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, s. 43; el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 82.

⁴⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/133.

⁴⁶⁹ Bakara, 2/24.

⁴⁷⁰ el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 82; es-Sâbûnî, Nuruddin, *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1981, s. 92.

⁴⁷¹ en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, s. 44; el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981, s. 238.

⁴⁷² et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 111; el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelem*, s. 345.

⁴⁷³ Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, s. 446; Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI, 101.

bir ve Kahhâr (her şeyin üstünde yegane hâkim) olan Allah'ın huzuruna çıkarlar.” ifadesinden arz ve semâvâtın tebdîl edileceğini ve yerin cehenneme, göklerinde cennete dönüşebileceği görüşünü zikretmektedir.⁴⁷⁴

Sonuç olarak Kur'an cehennemin yeri konusunda kesin bilgiler içermemektedir.

2.16.2. Cehennemin İsimleri

Ahiretteki azabı ifade etmek için kullanılan en belirgin kelime “cehennem” ifadesidir. Kur'an'da cehennemin dışında başka kelimeler de kullanılmaktadır. Cehennemin isimlerinden birisi ateş anlamına gelen en-Nâr'dır.⁴⁷⁵ Kur'an, nâr'ı doğrudan cennetin karşıtı olarak da kullanılmaktadır. Çünkü ashâbu'l-cenne (cennet ehli) ve ashâbu'n-nâr (cehennem ehli) tabirlerinin aynı ayette geçtiğini görürüz.⁴⁷⁶ Beyzâvî, bu ayette “Cehennemlikler de cennetliklere, “Ne olur, sudan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bizim üzerimize akıtın” diye çağrışırlar.” ifadesinden cennetin cehennemin üstünde olduğuna delil olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁷

Cehennemin bir diğer ismi de Cahîm'dir. Araplar gündelik dilde de çok sıcak yeri el-cahîm diye isimlendirmektedirler.⁴⁷⁸ Yine cehennemin isimlerinden birisi de es-Saîr'dir. Cehennemin yerine⁴⁷⁹ ve cennete mukabil olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁰ Beyzâvî, ayette geçen “Bir gurup cennette ve bir gurup alevli ateştedir” ifadesini mahşerde insanlar toplandıktan sonra iki guruba ayrılırlar diyerek birbirlerine mukabil olarak kullanıldığını açıklar.⁴⁸¹

Kur'an'da cehennem yerine zikredilen isimlerden ikisi Sekar⁴⁸² ve Lezâ⁴⁸³ kelimeleridir. Beyzâvî, Sekar'ın cehennemin özel adı olduğunu söyler.⁴⁸⁴ Sekar, içine

⁴⁷⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 523.

⁴⁷⁵ Bakara, 2/24, 167, 221; Âl-i İmrân, 3/131; Hûd, 11/17; İbrahim, 14/30; Zümer, 39/19.

⁴⁷⁶ A'râf, 7/44, 50.

⁴⁷⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I, 341.

⁴⁷⁸ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyye er-Râzî, *Mucmelu'l-Luğa*, tahkik: eş-Şeyh Şihâbüddin Ebû Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994, s. 122.

⁴⁷⁹ Nisâ, 4/10; Ahzâb, 33/64; Fetih, 48/13; İnsan, 76/4; İnşikâk, 84/12. Saîr, azâbu's-saîr (Hac, 22/4; Sebe', 34/12) ve ashâbu's-saîr (Fâtır, 35/6; Mülk, 67/10, 11.) tabirleri içinde de yer almaktadır.

⁴⁸⁰ Şûrâ, 42/7.

⁴⁸¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 359.

⁴⁸² Kamer, 54/48; Müddessir, 74/26, 27, 42.

⁴⁸³ Meâric, 70/15.

⁴⁸⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 449.

atılan şeyi bırakmaz, hemen helak eder.⁴⁸⁵ Lezâ için de yalın alev ve cehennemin bir adı olduğunu söyler.⁴⁸⁶

Kâri‘a suresinde geçen el-hâviye⁴⁸⁷ kelimesi ve Humeze suresindeki el-hutame,⁴⁸⁸ Kur‘an‘da cehenneme isim olan diğer iki kelimedir. Beyzâvî‘ye göre hâviye kızgın ateştir ve cehennemin isimlerindedir.⁴⁸⁹ Hutame ise Allah‘ın tutuşturduğu ateştir. Allah‘ın tutuşturduğunu ondan başkası söndüremez. O, içine atılan her şeyi yakıp kırmaktadır.⁴⁹⁰

Kur‘an‘da iki defa geçen es-semûm⁴⁹¹ kelimesi de cehennemin isimlerindedir. Beyzâvî semûm‘u, derinin gözeneklerine işleyen bir ateşin sıcaklığıdır diyerek açıklamaktadır.⁴⁹²

Kur‘an‘da cehennemin bir mekan olmasına vurgu yapan bazı isimleri de vardır. Bunlar mesvâ,⁴⁹³ mustakar ve makam (kalınacak yer),⁴⁹⁴ hasîr (hapisane),⁴⁹⁵ ve dâru‘l-bevâr (helak yurdu) gibi isimler de cehennem için kullanılmaktadır.

2.16.3. Cehennem Azabı

Kur‘an‘da azap kelimesi daha çok ahiretteki ceza için kullanılmıştır.⁴⁹⁶ Kur‘an‘da azap kelimesinden başka ikâb ve engel olmak anlamındaki nekâl⁴⁹⁷ kelimeleri de kullanılır. Ancak azap kelimesi bu iki kelimedenden daha umumdur.⁴⁹⁸ Kur‘an‘da “acı veren azap”,⁴⁹⁹ şiddetli azap,⁵⁰⁰ vb. ifadelerle dile getirilen azap, Kur‘an‘da “azâbu‘n-nâr”,⁵⁰¹ “azâbu yevmin elîm”,⁵⁰² vb. izafet şeklinde de gelmiştir.

⁴⁸⁵ Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, II, 543.

⁴⁸⁶ Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, II, 526.

⁴⁸⁷ Kâri‘â, 101/9.

⁴⁸⁸ Hümeze, 104/4-5.

⁴⁸⁹ Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, II, 617.

⁴⁹⁰ Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, II, 621.

⁴⁹¹ Tûr, 52/27; Vâkı‘a, 56/42; Hicr, 15/27.

⁴⁹² Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, II, 461.

⁴⁹³ Âl-i İmrân, 3/151; Nahl, 16/29; Ankebût, 29/68; Mü‘min, 40/76.

⁴⁹⁴ Furkân, 25/66.

⁴⁹⁵ İsrâ, 18/8.

⁴⁹⁶ Bakara, 2/104; Âl-i İmrân, 3/4; Nisâ, 4/56; Fâtır, 35/7; Zümer, 39/47; Ahkâf, 46/21; Tûr, 52/7; Meâric, 70/71.

⁴⁹⁷ Müzzemmil, 73/12; Nâzi‘ât, 79/25.

⁴⁹⁸ Beyzâvî, *Envârü‘t-tenzîl ve esrârü‘t-te‘vîl*, I, 24.

⁴⁹⁹ Bakara, 2/104; Mâide, 5/36, 73; Tevbe, 9/79, 90; Hac, 22/25; Mücadele, 57/4.

⁵⁰⁰ İbrahim, 14/2; Sebe‘, 34/46; Fâtır, 35/7; Şûrâ, 42/16.

⁵⁰¹ Bakara, 2, 126; Âl-i İmrân, 3/16, 191; Haşr, 59/3.

⁵⁰² Hüd, 11/26.

2.16.3.1. Maddi Azaplar

Cehennemdeki en belirgin azap şekli nâr'dır. Bütün bir cehennemi ifade edebilecek kadar güçlü bir isim olarak kullanılmaktadır. Cehenneme isim olan birçok kelime de ateşle ilgili anlamlara gelmektedir. Kur'an "insanları taşlarla birlikte cehennemden yakıtı olarak" zikretmektedir.⁵⁰³ Beyzâvî, burada ateşin odunla tutuşması gibi cehennem ateşini de insanlar ve taşların tutuşturacağından bahseder.⁵⁰⁴

Kur'an'da simetri olarak cennetin yiyeceklerinden bahsedildiği gibi cehennemde yiyeceklerinden bahsedilir. Cehennemdeki zakkum ağacını "ikramca bu mu hayırlı yoksa zakkum ağacı mı?"⁵⁰⁵ diyerek cehennemdeki yiyeceklere vurgu yapılmıştır. Beyzâvî, zakkumun küçük yapraklı, kötü kokulu ve acı bir ağacın adı olduğunu söyler. Cehennemliklere zakkum ağacının meyvelerinden ikram edilecektir.⁵⁰⁶ Yine o, zakkumun eriyinceye kadar ateşte ısıtıldığını ve insanların karnında sıcak suyun kaynaması gibi kaynayacağını ifade etmiştir.⁵⁰⁷

Cehennemdeki diğer yiyeceklerden birisi darî'dir.⁵⁰⁸ Darî'den maksat Araplarda develerin dahi faydası olmadığı ve zararlı olduğu için yemediği dikenli bir bitkidir. Yiyenlerin açlığını da gidermeyecektir, diye bilinmektedir.⁵⁰⁹ Bir başka cehennem yiyeceği ise Ğıslîn'dir.⁵¹⁰ Beyzâvî, onun cehennemliklerin vücutlarından sızan irin olduğunu söyler.⁵¹¹

Cennetin içeceklerine karşılık cehennemde içecekleri vardır. Muhammed Sûresinde cennetteki su, süt, şarap ve bal ırmaklarını cennetlikler için zikrettiği gibi, cehennemliklerinde hamîm isimli içecekleri vardır. Hamîmi içenlerin bağırsakları parçalanacaktır.⁵¹² Yine ğassâk kelimesi de iki ayette cehennemliklerin içeceği olarak ifade edilir.⁵¹³ Beyzâvî, ğassâk'ı cehennemliklerin bedeninden akan irin olarak açıklar. Cehennemde kaynar su ve irinden başka bir şey tatmayacaklarını

⁵⁰³ Bakara, 2/24; Tahrîm, 66/6.

⁵⁰⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 506.

⁵⁰⁵ Sâffât, 37/62.

⁵⁰⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 295.

⁵⁰⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 384.

⁵⁰⁸ Ğaşiye, 88/6.

⁵⁰⁹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 591; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 154; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 152.

⁵¹⁰ Hakka, 69/36.

⁵¹¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, II, 523.

⁵¹² Muhammed, 47/15; En'âm, 6/70; Yunus, 10/4; Sâd, 38/57; Vâkı'a, 56/54, 93; Nebe, 78/25.

⁵¹³ Sâd, 38/57; Nebe, 78/25.

açıklamaktadır.⁵¹⁴ Yine cehennemdeki içeceklerden bir tanesi de mâun sadîd'tir.⁵¹⁵ Beyzâvî, cehennemliklerin içeceği olan bu suyu onların derilerinden akan cerahat olarak açıklamıştır.⁵¹⁶

Cennettekilerin elbiseleri gibi cehennemliklerin de elbiseleri vardır. Bu elbiseler ateşten⁵¹⁷ ve katrandandır.⁵¹⁸ Beyzâvî, ateşin alevinin cehennemliklere vuracağını ve onu tadacaklarını anlatır. Katran ise uyuz deveye sürülen ardınc ağacının zamkıdır. Keskin olduğu için uyuzu giderir. Siyah ve pis kokuludur. Cehennemdekilerin derisine sürülür. Katranın yakısı, kötü rengi ve pis kokusu derilerinin üzerinde hızlı yanma ile birleşir.⁵¹⁹

2.16.3.2. Manevi Azaplar

Cehennemdeki azabın sonsuz olması cehennemlikler için en büyük azaptır.⁵²⁰ İnsanlar orada azaptan ölmek istedikleri halde,⁵²¹ ölüm onlara hiçbir şekilde gelmeyecektir.⁵²² Bu da cehennemlikler için ayrıca bir azap olmaktadır.

Kur'an cehennemliklerin çok güçlü bir şekilde nefes alıp vermelerinden (zefîr/şehîk) bahseder.⁵²³ Beyzâvî, burada geçen zefîrin nefesi vermek, şehîkin de nefesi almak olduğunu açıklar. Bu ikisi anırmanın başı ve sonu için kullanılır. Burada kastedilen cehennemliklerin sıkıntılarında kalblerinin sıkışıp ruhlarının daralmasıdır. Bağırma da eşeklerin sesine benzetilmektedir.⁵²⁴

Cennetteki nimetlerin en büyüğü Allah'ın rızasını kazanma olduğuna göre, ahiretteki en büyük azaplardan birisi Allah'ın sehat'ı, yani O'nun gazabıdır. Kur'an Allah'ın gazabına uğrayan kimsenin yerinin cehennem olduğunu haber vermektedir.⁵²⁵

⁵¹⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, II, 562.

⁵¹⁵ İbrahim, 14/16.

⁵¹⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 517.

⁵¹⁷ Hac, 22/19.

⁵¹⁸ İbrahim, 14/50.

⁵¹⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 524.

⁵²⁰ Bakara, 2/39, 81; Nisâ, 4/14; Yunus, 10/52; Secde, 32/14; Fussilet, 41/28.

⁵²¹ İbrahim, 14/17.

⁵²² Fâtır, 11/106; Zuhuf, 43/77.

⁵²³ Hüd, 11/106; Enbiyâ, 21/100.

⁵²⁴ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 470.

⁵²⁵ Enfâl, 8/16; Şûrâ, 42/16.

Allah cehennemdeki kimselere bakmayacak ve onlarla konuşmayacaktır.⁵²⁶ Beyzâvî, bunun Allah'ın gazabından dolayı olduğunu söyler. Allah onlara olan kızgınlığından onlarla konuşmaz ve onlara bakmaz. Dünyada da böyledir. Birisine kızarsak onunla konuşmayız ve ona bakmayız.⁵²⁷

Kur'an cehennemde azap gören kimselerin büyük bir utanç yaşayacağından da bahsetmektedir.⁵²⁸ Beyzâvî, cehennemde sürekli azap görmenin insanda en büyük perişanlığa sebep olacağını ifade eder.⁵²⁹

---

⁵²⁶ Âl-i İmrân, 3/77.

⁵²⁷ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 166.

⁵²⁸ Tevbe, 9/63; Fussilet, 41/16.

⁵²⁹ Beyzâvî, *Envârü 't-tenzîl ve esrârü 't-te'vîl*, I, 410.

SONUÇ

Ölüm gerçeği Kur'an'da kesin ifadelerle belirtilmiş ve her canlının mutlaka ölümü tadacağı ifade edilmiştir. Beyzâvî, ölümün gerçekleşmesi hakkında Allah'ın bir vaadi ve tehdidinin olduğunu, insanların yüksek saraylarda ve kalelerde de olsalar ölümden kaçamayacaklarını söylemiştir.

Ruhun bekâsı konusunda şehitlerin anlatıldığı ayetleri delil göstererek ruhun bedenden farklı olduğunu, kendi başına kâim olduğunu ve ölümden sonra şuurlu olarak kaldığını ifade eder. O, sahabe ve tabîinin çoğunluğunun görüşünün de bu yönde olduğunu söyleyerek iddiasını desteklemektedir.

Beyzâvî, kabirdeki ilk aşamanın kabir suali olduğunu ifade eder. Buna delil olarak hadislerde ve Kur'an'da Allah'ın iman edenleri sabit sözle sabit kılacağını ifade ettiği ayette kabir suallerinin varlığına işaret edildiğini söylemektedir. Kabir azabıyla ilgili de Firavun ailesinin azabın en şiddetlisine sokulmasını ifade eden ayette azabın en şiddetlisinin cehennem azabı olduğunu ve ondan önceki ifade edilen azabın kabir azabı olduğunu açıklar. Kabrin nimetlerinin de olduğunu ve müminlerin ve özellikle şehitlerin cennetten gelen rızıklara mazhar olduklarını Kur'an'da dile getirilen ayetlerden ve hadislerden delil göstererek açıklamaktadır.

Sûr ve nâkûr'un açıklamasında Beyzâvî, onların sesle alakalı bir olay olduğu üzerinde durmaktadır. Sûr'a ilk üflendiği zaman Allah'ın izin verdiklerinin dışında her şeyin öleceğini ifade eder. Ölmeyecekler arasında Cebrâil, Mikâil ve İsrâfil adlı meleklerin veya Arş'ı taşıyanların olabileceğini de ifade etmektedir.

Beyzâvî, kıyametin "saat" ifadesiyle anlatılmış olmasını onun ansızın gelmesi, hesabının hızlı olması ve Allah katında onun süresinin bir saat gibi olması şeklinde açıklamaktadır. Kıyamet sahnelerinden de bahseden ayetlerin açıklamasında dağların dümdüz olacaklarını, dalgalanarak ileri geri hareket edeceklerini, gökyüzünün yarılabileceğini, güneşin ışığının söneceğini ve diğer tasvir edilen olayları açıklamaktadır. Kıyametin saatinin bilinip bilinemeyeceği konusunda da onu ne bir melek, ne de bir peygamberin bilebileceğini, onu yalnızca Allah'ın (cc) bileceğini ifade etmektedir.

Beyzâvî, ba's'ın gerçekleşmesi için Allah'ın dilemesinin yeterli olduğunu söyler. Allah varlığı yeniden yaratmak istediğinde sadece "ol" demesi yeterlidir. Bunun Allah için çok kolay olduğu üzerinde durmaktadır.

Beyzâvî, haşir gerçekleştiğinde insanların kendi dertlerinden başka hiçbir şey düşünemeyeceklerini ve sevdiklerini unutacaklarını dile getirir. O gün kişinin kendi derdi kendisine yetecektir. Bazı kimselerin yüzü, Rablerinin kendilerine verdiği nimeti gördüklerinden dolayı sabah gibi aydınlıktır. Kafirler ve haktan sapanların yüzlerinin ise karasına duman da eklenmiştir demek suretiyle haşir anında insanların yaşayacakları durumu ortaya koymaktadır.

Beyzâvî, imkânı, cisim ve yaratıcı bakımından düşünmektedir. Bundan dolayı cisim, kendi yapısı itibariyle îâdeye uygun bir yapı arz etmektedir. Allah da cüziyyatı bildiği için onları yeniden toplamaya ve onda tekrar hayatı yaratmaya kadirdir. Bundan dolayı îâdenin mümkün ve câiz olduğunu söyler. Kur'an'da insanların küçük olan parmak kemiklerinin bile tekrar bir araya getirilip yaratılacağından bahsedilmesi Allah için insanın bedeninin ikinci defa yaratılmasının ne kadar kolay olduğunu ifade etmektedir. Beyzâvî, Ashâb-ı Kehf'in canlarını alan, bedenlerini çürümeden ve dağılmadan üç yüz yıl koruyan, sonra da canlarını bedenlerine gönderen Allah, bütün insanları bedenleriyle haşir oluncaya kadar tutmaya, sonra da tekrar îâde etmeye kadirdir diyerek, haşrin cismânî olacağını bu kıssayla da açıklamıştır.

Beyzâvî, hesap günüyle ilgili ayetlerin ışığında şunları ifade eder: İnsanların amellerinin karşılığını verecek olan Allah'tır. Müminlere cennet sevabının verilmesi Allah'ın bir lütfudur. Kâfirlerin azaba çekilmesi de onların amellerinden kaynaklanmaktadır. İnsanların dünyada en ufak yaptıkları bilgilerini bile Allah'ın bildiği ve onların hesap günü karşılıklarına çıkarılacağı anlatılmaktadır. Kitapları sağından verilenlerin mutlu olacakları, solundan verilenlerinde keşke dünyadaki ölümüm benim sonum olsaydı da bu günü görmeseydim diyerek pişmanlık duyacaklarını ifade eder. Kitapları arkalarından verilenleri de, arkadan öne sol tarafına doğru verileceği şeklinde izah eder.

Beyzâvî'ye göre mîzan, dili ve iki kefesi olan bir terazidir. Amel defterleri bu terazide tartılacaktır. Halk da ona bakacaktır. Böylece adalet ortaya çıkacak ve

mazeret ortadan kalkacaktır. Mîzan onlara amellerinden de soracaktır. Dilleri onları itiraf edecek ve organları da onları söyleyecektir.

Beyzâvî göre Kur'an'daki ayetlerden anlaşılan herkesin sırat üzerinden geçeceğidir. Sırat cehennem üzerinde kuruludur. Müminler cehennem alevleri dinmişken geçecekler, diğerleri ise içine düşeceklerdir.

Beyzâvî, Peygamber Efendimizin (sas) kevser havzından bahsetmekte ve onu ona verilen ilim, amel ve çok hayır, cennette bir havuz, ümmetinin âlimleri ve Kur'an olabileceği üzerinde durmaktadır. Burada kevserin Allah'ın (cc) Peygamberimiz'e (sav) verdiği nimetler olduğu sonucuna ulaşmaktayız.

Beyzâvî, Yunus Sûresinde "Onun izni olmaksızın, hiç kimse şefaathçi olamaz." ayetinde açıkça Allah'ın izin verdiği kimselere şefaatin hak olduğuna bir delil olduğunu ifade etmiştir. Yine Allah'ın izin vermesiyle meleklerden bazılarının yine Allah'ın izin verdiği insanlara şefaath edebileceğinden bahsetmektedir.

Cennet hakkında Kur'an'da onun yüksek bir yer olduğuna işaret edilmektedir. Beyzâvî'ye göre onun yüksekliğinden kastedilen cennetin mekânının yüce olduğudur. Çünkü cennet göktedir ve dereceleri, binaları ve ağaçları yüksektir demektir. Yine ona göre cennetin kapıları vardır. Adn cennetinin kapılarının müttakîlere açık olacağını, yine Allah'tan korkanlar için cennetin kapılarının onlara açık olduğunu Kur'an'dan delil getirerek ifade etmektedir. Beyzâvî, cennetin ağaçlarının altından ırmaklar akan bir yer olduğuna da vurgu yapmıştır.

Manevi nimetleri açıklarken de cennetteki nimetlerin ölümsüzlükle tamamlanacağını, orada boş bir söz ve kötülüğün olmayacağını, en büyük nimetlerden birinin Allah'ın rızası olduğunu ve cennete girenlerin ona ulaşacaklarını ve Allah'ın cennette müminlere gözükceğini ifade etmektedir.

Beyzâvî, Allah'ın cennette görüleceğini ifade eder. O gün yüzler Allah'ın cemalini görmekten mest olmuşlar ve başka her şeyi unutmuşlardır diyerek ayetlerden kastedilenin Allah'ın görüleceği olduğudur.

Beyzâvî, cennet ile cehennem arasındaki engeli sur (hicâb) olarak anlamakta ve A'râf'ın ise hicâb'ın yüksek yerleri olduğunu belirtmektedir. O, A'râf ehlini, amelde kusuru bulunan muvahhidlerden bir grup diye tarif etmektedir. Allah, onlar

hakkında dilediği kararı verene kadar cennet ve cehennem arasında hapsedileceklerdir.

Beyzâvi, cehennemın yeri hakkında cehennem yedi kat yerin altındadır ve onda ebedî olarak kalacak olanlar sadece kâfirlerdir demektedir. Cennet gibi cehennemın de şu an yaratılmış olduğunu ifade eder.

Beyzâvî, cehennemde azabın olduğunu ve dünyada ateşin odunla tutuşması gibi cehennem ateşini de insanlar ve taşların tutuşturacağı anlatmaktadır.

Cehennem de manevi azaplar da vardır. Kur'an cehennemliklerin nefes alıp vermesinden bahseder. Beyzâvî'ye göre Kur'an'da geçen zefir nefesi vermek, şehîk de nefesi almaktır. Burada kastedilenin cehennemliklerin sıkıntılarında kalblerinin sıkışıp ruhlarının daralmasıdır. Bir diğer manevi azap ise Allah'ın gazabını kazanmaktır. Yine Allah, cehennemdeki kimselere bakmayacak ve onlarla konuşmayacaktır. Beyzâvî, bunun Allah'ın gazabından dolayı olduğunu söyler. Allah onlara olan kızgınlığından onlarla konuşmaz ve onlara bakmaz.

Sonuç olarak Beyzâvî'nin görüşlerinin Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğunu görmekteyiz. O, yapmış olduğu tefsirle Ehl-i Sünnet'in görüşlerine temel teşkil eden ayetleri açıklamakta ve savunmaktadır.

ÖZET

Kadi Beyzavi, İslami ilimlerin birçok alanında eserler verdiği için allame ünvanını alan büyük bir âlimdir. Onun en önemli eseri Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil isimli tefsiridir. Bu çalışmamızda Beyzavî'nin ahiret inancıyla ilgili ayetleri tefsirinde nasıl yorumladığını ortaya çıkarmaya ve onun düşüncesini tespit etmeye çalıştık. Kendisinden önceki ilk dönem kelim âlimlerinin ve çağdaşı olan müfessirlerin görüşlerinden de örnekler vererek ahiret inancı hakkında Beydavi'nin söylediği görüşlerini açıklamaya çalıştık. Ahiret ile ilgili her konuda Beyzavinin kendi görüşlerini ilgili ayetlerin geçtiği yerlerde dile getirdiği görülmektedir. Ölüm, ruhun bekası, kabir azabı ve nimeti, kıyametin saati, haşır, mizan, sırat, cennet ve cehennem yeri gibi ahiret ile ilgili her konuda görüşlerini açıklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahiret, cennet, kabir, haşır.

ABSTRACT

Kadı Beydawi is a great scholar who gets learned man title for giving a lot of work in most fields of Islamic sciences. His most important work is the work named Anvaru't-Tanzil wa Asraru't-Ta'vil. In this study, we try to determine Beydawi's thoughts and to find out how he interpreted the verses about afterlife in his exegesis. We tried to explain Beydawi's opinion about afterlife belief by giving examples of first period theology scholars before him and the views of his commentators who was his contemporaries. It is seen that Beydawi mentioned his views about everything related afterlife in where relevant verses take place. He explained their views about everything related afterlife such as death, survival of the soul, grave suffer and its blessing, the time of doomsday, resurrection, trial balance, sirat, the location of heaven and hell.

Keywords: Afterlife, heaven, grave, resurrection.

KAYNAKÇA

ALICI, Mustafa, “Şefaat”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010.

BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981.

BEYZÂVÎ, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Darü'l-kütübü'l-İlmiyye, 5. Baskı, Beyrut 2011.

_____ *Tavâliu'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, İstanbul 1305.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

BURSALI, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1975.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.

_____ *Tefsir Usulü*, Ankara 1976.

_____ “Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl”, *DİA*, XI, İstanbul 1995.

CÜRCÂNÎ, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1357/1938.

CÜVEYNÎ, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, *Kitâbu'l-İrşâd ila Kavâidi'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd*, thk. Esâd Temim, Müessesetü'l-Kütübü's-Sakâfiyye, Beyrut 1413/1992.

CELEBÎ, İlyas, *İslamda İnanç Esasları*, MÜİFV Yay., İstanbul 1998.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahmân b. el-Fadl, *es-Sünen (Mevsûatu's-Sünne Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ içinde)*, Çağrı Yayınları.

DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Beyan Yayınları, İstanbul 1987.

EBÛ DAVUD, Süleyman es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Davud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1982.

ERTÜRK, Mustafa, “Havz-ı Kevser”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997.

EŞ‘ARÎ, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 141071990.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, thk. Ebû Hafs Seyyid b. İbrahim, Dâru’l-Hadis, Kahire 1424/1992.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, İstanbul 1991.

HALEBÎ, İbn Habîb, *Dürretü’l-eslâk fî devleti’l-etrâk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed nr. 3011.

HARPÛTÎ, Abdullatif, *Tenkîhu’l-Kelam fî Akâidi Ehli’l-İslam*, Tekmile-i Tenkîhu’l-Kelam ile birlikte, Dersaadet Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul 1330.

HASAN, Hasan İbrahim, *Târihu’l-İslâm es-siyâsî ve’-d-dînî ve’s-sekâfî ve’l-ictimâî*, Beyrut 1411/1991.

HÛDÂRÎ, Muhammed, *Târihu’t-Teşrî’i’l-İslâmî*, Kahire 1390/1970.

İBN FÂRİS, Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyye er-Râzî, *Mucmelu’l-Luğa*, tahkik: eş-Şeyh Şihâbuddin Ebû Amr, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1414/1994.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî, Kahire 1401.

İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

İBN KESİR, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, Beyrut ts.

İBN MANZÛR, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lîsanu’l-Arab*, Beyrut 1990.

İBN SÎNA, Ebû Ali el-Hüseyin b. Ali, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, Namaz Risalesi ile birlikte, Çeviri: M. Hazmi Tûra, (by) 1959.

_____ *Risale Adhaviyye fî Emri’l-Meâd*, Tahkik: Süleyman Dünya, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Mısır 1268/1949.

İSFEHÂNÎ, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, “Ebb” md., thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dimeşk 1992.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, *Milli Eğitim Bakanlığı (Heyet)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.

İZMİRLİ, İbrahim Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Hazırlayan: Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara 1981.

KÂDÎ ABDULCEBBÂR, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Abdulkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1416/1996

KARADÂĞÎ, Ali Muhyiddin, *el-Gâyetü'l-kusvâ fî dirâyeti'l-fetvâ*, Kahire 1982.

_____ *Muteşâbihu'l-Kur'an*, Tahkik: Ahmed Muhammed Zerzur, Dâru't-Turâs, Kahire ty.

KARADAŞ, Cağfer, *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Emin Yayınları, Bursa 2008.

KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut 1413/1992.

KILAVUZ, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Topkapı/Medine No: 180.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 1995.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccac, *Sahihu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Matbaatu Meşri'l-İrfan, Konya 1329.

_____ *Tebsiratü'l-Edille*, thk. Claude Salame, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990.

RÂZÎ, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.

_____ *Kitâbü'l-Erbain fî Usûli'd-Dîn*, Haydarabad 1353.

SÂBÛNÎ, Nuruddin, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1981.

SÜBKÎ, Tâceddin ibnü's-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1383-96/1964-76.

ŞAHİN, M.Süreyya, "Cennet", *DİA*, VII, İstanbul 1993.

GÖLCÜK-TOPRAK, Şerafeddin, Süleyman, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, Tekin Kitabevi, Konya 2012.

ŞEYHZÂDE, Muhyiddîn, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-kâdî el-Beyzâvî, Dâru Sâdir*, Beyrut ts.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, thk. Sıdkî Cemil el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1415/1995.

TAFTÂZÂNÎ, Sâduddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1409/1989.

TANERİ, Aydın , "Harizmşahlar", *DİA*, II, İstanbul 1997.

TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK basımevi, Ankara 2005.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *es-Sünen (Mevsûatu's-Sünne Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ içinde)*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

TOPALOĞLU, Bekir, "Âhiret", *DİA*, I, İstanbul 1988.

_____ "Cehennem", *DİA*, VII, İstanbul 1993.

_____ Çelebi - Yavuz, Bekir, İlyas, Yusuf Şevki, *İslamda İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

TOPRAK, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Konya 1990.

TÜRCAN, Galip, *Kur'an'da Ahiret Hayatı*, SDÜ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2002, (basılmamış doktora tezi).

YAVUZ, Yusuf Şevki, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti Ahmed b. Hanbel İbn Fürekkâdî Beyzâvî*, İstanbul 1989.

_____ "Beyzâvî", *DİA*, IV, İstanbul 1992.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, (Sâdeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nûrettin Boleli, Abdullah Yücel, Nedim Yılmaz), Azim Dağıtım, İstanbul 1992.

_____ *Mezâhib ve Metâlib*, Matba-ı Âmire, İstanbul 1341.

YÜKSEL, Emrullah, “Hesap”, *DİA*, İstanbul 1998.

ZEHEBÎ, Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mısır 1989.

ZEMAŞERÎ, Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*, Beyrut 2003.

